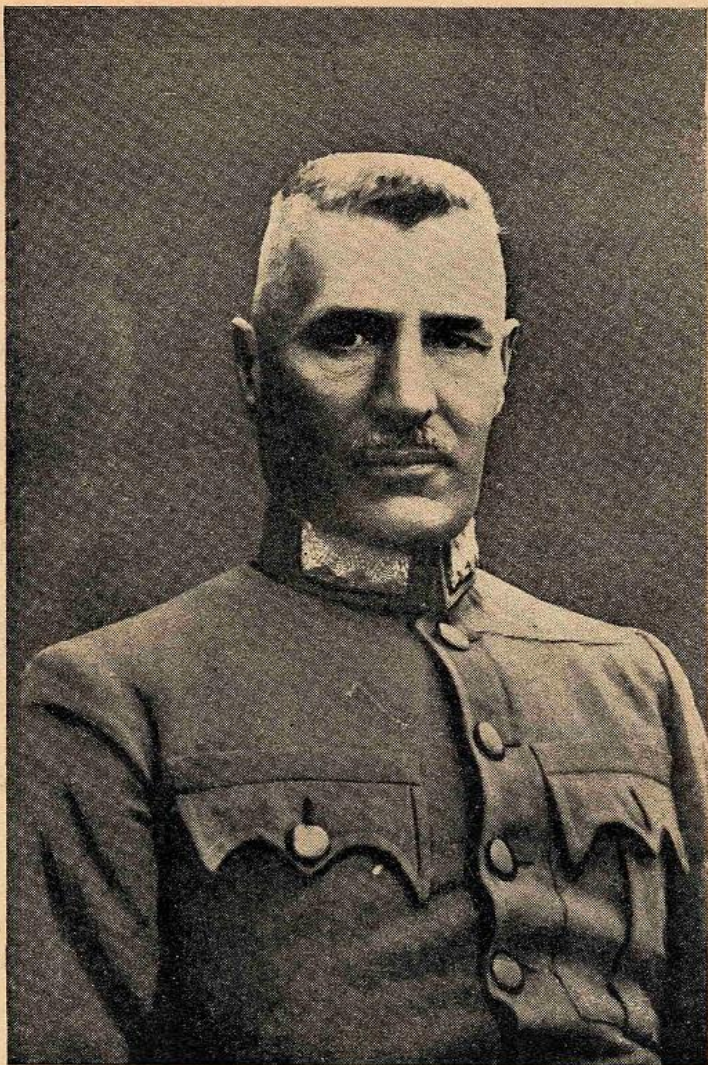

Ген. АНТІН КРАВС
кмдт III. Корпусу У. Г. А.

ЗА УКРАЇНСЬКУ СПРАВУ

СПОМИНИ ПРО III. КОРПУС У. Г. А.
ПІСЛЯ ПЕРЕХОДУ ЗА ЗБРУЧ

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЧА КООПЕРАТИВА „ЧЕРВОНА КАЛИНА“
1937

АНТІН КРАВС,
генерал У. Г. А.

Бібліотека „Літопису Червоної Калини”.

Відповідальний редактор: Петро Пасіка.

Друкарня Наук. Тва ім. Шевченка, Львів.

ВСТУП.

Незабаром після переведення решток Української Галицької Армії на, територію Чехословаччини, утривалив я мої вражіння і переживання на Україні, які були ще свіжі у моїй пам'яті, на письмі. Це було тимбільше потрібне, що наші оперативні накази, щоденники та інші записки в часі змінливих подій, переворотів та переходів, що їх пережила Українська Галицька Армія на Великій Україні, були в частині понищені, а в частині сховані на Україні. Дуже сумнівне, чи ті, сховані там документи, побачать ще колинебудь денне світло.

Ці спомини не були спершу призначені для друку. Вони обмежуються в більшій частині тільки до дій та одиссеї мого корпусу і моєї власної особи. Воєнні операції в них начеркнені лиш згрубшого, наскільки це потрібне для загального зрозуміння. Тому, мабуть не вношу ними нічого нового, лиш річі учасникам добре відомі, але сподіюся, що спонукаю і заохочу неодного зі співучасників, що будуть читати ці спомини, списати і оголосити друком поодинокі невідомі ще епізоди.

А. КРАВС

ПЕРШІ ДНІ З А ЗБРУЧЕМ.

Після переходу Збруча розмістився III. Корпус Української Галицької Армії на полудневий схід від Камянця Подільського.

Околиця, яку ми перейшли, була сумна й непривітна. Оба береги Збруча на великих просторах пориті воєнними закопами. Нігде сліду ліса, а що збіжжа починало саме dospівати, красвид робив сумовите вражіння. Усі ріки й потоки пливають з півночі на південь. Їх річища дуже глибоко поврізувалися в терен, творять стрімкі та розлогі береги й стають важкими перешкодами підчас війни. У звязку з тим цілий терен виглядає хвилясто. Усі села лежать у долинах рік, тому їх не видно й це робить вражіння, немов би край взагалі не був заселений, дарма що західня частина Поділля заселена досить густо. Аж на схід від Камянця Подільського околиця в деякій мірі оживлюється, появляються більші лісові комплекси,, а береги рік порослі деревами.

Населення не було до нас особливо прихильно настроєне. Приглядалося нам з цікавістю, що межувала з недовірям. Це недовіря було спершу таке велике, що корпусна команда тільки з трудом піднайшла собі відповідну квартиру.

Я призабув уже назву села, де закватувавсь я зі своїм штабом. Я й мій вужчий штаб знайшли приміщення в місцевого священника. Священник, не надто інтелігентна людина, проявив деяке зацікавлення, але

не знав, чого властиво ми сюди перейшли, в яким відношенні ми стоїмо до У. Н. Р., одним словом імовірно зовсім не орієнтувався щодо наших замірів.

Ми стояли яких 4—5 днів у цьому селі й я мав нагоду стикатися частіше з його мешканцями та говорити з ними. Підчас цих розмов завважив я, що тамошні люди були багато певніші себе як у Галичині. Я розмовляв також з деякими, що були як полонені в Німеччині та Австрії. Ці критикували дуже остро тодішні відносини на Україні. Один з них, що виглядав трохи ліпше й був у російській армії артилерійським підстаршиною, нарікав на непевні часи й на злих людей:

— Не можна нічого лишити на полі, ані борони, ані плуга, ні воза ні нічого іншого, все вкрадуть!

Оловідав мені, що на Угорщині (був там в австрійським полоні) в селі, де він працював у селянина, загубив на полі свою блюзу. Цю блюзу хтось знайшов і передав до громадського уряду. Вже на другий день цю знахідку прилюдно вибубнили.

— Це називається порядок і чесність! — говорив — і доки в нас так не буде, шкода всякої роботи.

З прохарчуванням було спершу скрутно. Села були докладно „обіджені“, окрім того град наробив попереднього року великі шкоди, а новий збір стояв ще на полі. Ми були здані майже виключно на засоби, що їх взяли зі собою з Галичини. Ціни на харчеві продукти були високі. Ми звикли були в Галичині жити досить дешево й счудувалися дуже, що в Кам'янці Подільській і в околиці як хліб так і інші споживчі товари були майже пять до шість разів дорожчі. Українські гроші — гривни, брало населення дуже нерадо, а інших грошей, зокрема російських, ми не мали.

Поодинокі бригади корпусу прохарчовувалися у власнім заряді й мали власні харчеві обози; однак 8й бригаді трапилося, що вона 2 дні не мала що їсти.

Я прослідив справу й сконстатував, що ця бригада не мала жадного звязку зі своїм харчевим обозом, бо висунула його — тому що ми були в відвороті — задалеко на схід.

Підчас цього нашого постою поїхав я до Камянця Подільського, щоби зорієнтуватися в наших відносинах з Армією У. Н. Р. й у загальнім положенні. Мушу відразу зазначити, що ніхто з нас, себто ані вищі ані нижчі команданти не були зорієнтовані ані щодо ворожих (большевицьких) ліній, ні щодо сил ворога, ані щодо сил і складу Армії У. Н. Р.

Камянець Подільський це незвичайно мальовниче місто. Лежить воно по обох берегах Овруча в місці, де ця ріка веться в закрутах як гадюка, й грало свого часу в історії України, Польщі й Туреччини постійно велику роль. Його руїни, церкви й монастирі мають кожне свою історію.

Отже я поїхав до будинку, в яким містився Генеральний штаб Армії Головного Отамана Петлюри. Був це будинок колишнього губерніяльного уряду, велика, двоповерхова палата.

При вході стояв якийсь бравий вояк у шоломі, який поздоровив мене. Це звернуло мою увагу й я запитав його, чи він Галичанин чи Наддніпрянець. Він відповів мені, що він Галичанин й знає мене ще з років 1914/15, бо служив у 58 полку австрійської армії в моїм курені. Я спитав його, як це сталося, що він служить в Армії Отамана Петлюри й довідався, що охоронний відділ складається із самих Галичан, які попали свого часу в російський полон, а тепер служать в Армії У. Н. Р.

.Я увійшов до будинку. На другому поверсі стрінув я десятника, теж у шоломі, в якому я негайно пізнав колишнього підстаршину австрійського 58. полку піхоти. На мій запит, що він тут робить, він відповів, що служить тепер при жандармерії в Армії У.

Н. Р. й що вся жандармерія, складається майже із самих Галичан.

Десятник показав мені, де міститься генеральний штаб і я ввійшов до кімнати. Коли я сказав своє назвисько, зголошено мене негайно у шефа штабу, яким був мабуть Тютюник. Пригадую собі що це був молодий, високий мужчина; на його столі лежали цілі стирти паперів. За хвилину зібралось кількох старшин і я запитав їх про загальне положення. На це принесено мапу й якийсь підполковник Генерального штабу почав пояснювати мені ситуацію. На цій мапі не було нічого зазначено, а пояснення, що їх я дістав, могли мені видаватися імовірними або ні. Підполковник покликувався на відомости, які він одержав, що там і там стоять „свої“, а там і там повстанці, одним словом я виніс вражіння, що така робота є властиво військовим дилетантизмом. Підполковник їздив пальцем по карті, брав між пальці по сто кільометрів, говорив багато, але я з його виводів ніяк не міг бути мудрий.

Врешті я запитав його про дальші пляни. Притім я згадав, що ми перейшли Збруч з цілою добре зорганізованою й здисциплінованою армією, яка має величезну боеву вартість. Я хотів вивідати, чи вони мають вже який плян, головно хотів довідатися, чи вони плянують похід на Київ чи на Одесу. Підполковник запитав мене, що на мою думку було б найліпше зробити. Я заявився за наступом в напрямі Одеси й вияснив, що ми конечно мусимо здобути Одесу, а саме тому, що ми тільки через Одесу можемо осягнути звязок зі світом. У напрямі на Київ могли би оперувати слабші сили, напр. один галицький корпус з частинами Наддніпрянців, при чому я клав би за тимчасову ціль не Київ, а Козятин як один з важних залізничних вузлів. Дальше заступав я думку, що Галицької Армії не слід

ділити, а ужити її суцільно, а саме нас в напрямку Одеси, а Армію У. Н. Р. на Київ.

З дальших розмов побачив я, що вони високо цінили нашу Армію і вважали, що її треба розділити й поприділювати до поодиноких частин Армії У. Н. Р. як пробоеві відділи. З того було видно, що власним військам вони не приписували надзвичайної пробоевості. У розмові виявилось, що з політичних оглядів вони більше схильні до походу й заняття Києва як головної цілі.

Наприкінці представлено мені чоловіка, який прийшов з околиці Катеринослава й був головним представником тамошніх повстанців. Він оповідав, що там існують кольосальні організації й що всі вони лише чекають на те, щоби ми туди прийшли.

— Ви лише натисніть, а ми вдаримо ззаду!—говорив він. Отже навіть у цього простого чоловіка інстинктивно була слухна думка, що треба йти в напрямку моря, в напрямку Одеси. Мимоволі поставив я йому питання, чи вони зуміли би піддатися також дисципліні, чи вони зорганізовані по військовому і чи мають досить крісів, гармат та амуніції. Тоді я ще нічого не знав про повстанців і їх організацію. Висланець відповів мені:

— Крісів та амуніції маємо доволі і гармати знайдуться, але по військовому ми ще не зорганізовані. Дайте нам своїх старшин, які б нас військово зорганізували, а ми радо підчинимося їм і будемо їх слухати.

Я мав вражіння, що ця високопатріотична людина говорила зі щирого переконання.

Я залишив будинок Генерального штабу, не довідавшись нічого докладніше про ворога, але виніс переконання, що є тенденція повести наступ не на Одесу, а на Київ.

ПОСТІЙ У НОВІЙ УШИЦІ.

Ми відпочивали ще два дні, а потім вирушили в дальший похід. Корпус задржався в околицях Ушиці, а команда у самій Новій Ушиці.

Нова Ушиця, столиця повіту, це гарне і симпатичне містечко, з кількома гарними будівлями, великим парком і численними городами та садами. Жиди замешкували окрему частину міста. Вся торгівля, за виїмкою 2—3 крамниць, що їх вели християни, була у жидівських руках. Було теж у Новій Ушиці багато поляків.

Нашим першим і найважнішим завданням було постаратися про запаси поживи для нашого війська, тому що запаси, що їх ми привезли зі собою з Галичини, почали вичерпуватися. Тимто я післав мого інтенданта до голови „Господарської Комісії“ в Ушиці, щоби порозумітися з ним щодо запровіянтювання мого корпусу. Жнива саме зачалися. Довкола Ушиці було багато фільварків. Жнива були добрі і видатні, треба було лиш звиватися, щоби призбирати собі запаси. Мій інтендант перевів те, що ми дістали дуже добрий район. Наскільки пригадую собі, нам призначили 7—8 фільварків, з яких ми мали взяти для себе третину. Кожна бригада дістала 1—2 фільварки і почалося жниво, збирання і молочення збіжжа.

Одного дня зявився в моїй канцелярії незнаний мені Наддніпрянець, виказався паперами від якогось міністерства, заявив, що він приділений до мого корпусу і що просить мене, щоби я повідомив його про все, що я роблю, навіть про мої пляни операцій і т. п. Я звітрив, що це контроля з боку Наддніпрянців і сказав йому, щоби поїхав наперед до нашої Начальної Команди, показав там свої папери і дістав потвердження, що він приділений до мого корпусу. Щойно тоді можу я його залишити при собі, а позатим ніякі наддніпрян-

ські міністерства мене нічого не обходять. Я признаю як мою вищу владу тільки Начальну Команду У. Г. А. Так він відіхав з нічим. Але по двох днях вернувся назад. На мій запит, чи був у Начальній Команді і чи привіз собі звідти посвідчення, відповів мені, що не міг знайти Начальної Команди. Мені видалась ціла ця справа підозрілою і я зателефонував до нашого Начального Вождя ген. Тарнавського, зясував йому цілу справу та просив вказівок, що я маю робити з тим чоловіком. Ген. Тарнавський відповів мені:

— Викинь його!

Так я й зробив.

За дватри дні зголосилося до мене кількох інших Наддніпрянців. Вони мали призначення помагати нам при зборі провіантів і йти нам на руку. Я порозділював їх по бригадах, а одного затримав при корпусі. Ці люди були дуже корисні для нас і облегчували нам нашу роботу.

Я мав незвичайно доброго корпусного інтенданта і оборотних бригадних інтендантів, так що за час усього мого побуту на Великій Україні не мав я завдяки здібностям та ініціятиві тих людей ніяких труднощів з прохарчуванням корпусу.

Постій в Ушиці використав я на те, щоб переглянути підчинені мені бригади щодо стану, виряду, озброєння, тощо. При цім перегляді скаржилися мені деякі інтенданти на те, що випік хліба справляє їм деякі труднощі. А саме, ми не мали своїх полевих печей і інтенданти мусіли братися на спосіб. Вони видавали цивільним мешканцям означену кількість муки, а ці мали доставити з неї означену кількість спеченого хліба. Через цю процедуру тратили ми досить багато муки;

окрім того такий спосіб випіку хліба був можливий тільки підчас постоїв, а при рухомій війні чи підчас

воєнних операцій така система була нідоного. Треба було коначно постарати для корпусу полеві пекарні. Хтось сказав мені, що бачив на якійсь стації коло Могилева завагоновані полеві печі. Я постановив роздобути для нас ці печі, поїхав до Могилева до тамошнього команданта міста і висловив йому своє бажання. Він радо пішов мені на руку, потвердив, що справді на найближчій стації під Могилевом є завагонованих таких десять полевих печей і що я можу собі їх узяти.

Рівночасно хотів він навязати зі мною інтерес. Він поінформував мене, що я можу купити в Могилеві, якщо мені буде потрібно, також білля, полотно і інші речі, але тільки за миколаївські гроші; він може мені в тім посередничити. Я запитав про ціни і сказав йому потім, що сам не роблю ніяких замовлень ані закупів та дав йому до зрозуміння, що у нас команданти такими річами не займаються. У нас на те інтендантура і я пришло йому мого інтенданта, який з ним порозуміється.

У Могилеві одержав я від мого шефа генерального штабу телеграму, що з Начальної Команди прийшов наказ наступати на Жмеринку. Я негайно виїхав з Могилева.

НАСТУП НА ЖМЕРИНКУ.

Большевики заняли становища яких 8—10 кілометрів на захід від Жмеринки. Напроти них стояла, у невідомій мені силі. Армія У. Н. Р. Однак наступ наддніпрянських військ не давав ніяких вислідів, тому прийшов наказ Шому Галицькому Корпусові наступати і здобути Жмеринку. III. Корпус складався тоді з 2., 8., 11. і 14 бригади. Перші 3 бригади були першорядним військом, а їх команданти досвідними, хороб-

рими вояками. 14.-та бригада саме переформовувалася і тому не мала ще боевої вартості.

До наступу на Жмеринку вислано лише дві бригади, а саме 8. і 11-ту. 11-а бригада дістала напрям здовж залізничного шляху, а 8-а йти вперед на Станиславчик і наступати потім на Жмеринку з полудня. 2-га бригада мала бути в поготівлі за 11-ою як резерва. Наступ ішов скоро вперед. Без якихнебудь страт і без якогось поважнішого спротиву большевиків взяли ми Жмеринку. Мене дивувало, що Армія Отамана Петлюри так довго не могла здобути Жмеринки. Думаю, що вона ніколи поважно до цього не бралася.

Після заняття Жмеринки рішився провід Армії вести головний наступ на Київ. Призначили на це Галицький I-ий і III-ий Корпус і Запоріжський Корпус наддніпрянської Армії. II-ий Галицький Корпус мав крити ліве крило цього наступу. 11-ту бригаду III-го Корпусу залишено спершу як резерву армії у Жмеринці, а пізніше приділено до військ У. Н. Р., які мали наступати в напрямі на Одесу.

Зараз після заняття Жмеринки уладили там війська Армії У. Н. Р. військового параду. Говорено, що до Жмеринки прибули якісь вищі старшини Антанти. З галицьких військ ніхто не взяв участі у цій параді. Я приглядався цій параді інкогніто. Вимашерувала одна сотня, досить добре виєквіпована, але неоднаково виряджена, що трохи вражало. Друга сотня виглядала дуже обдерто, а більшість вояків була боса. На мій запит, чому вимашерували ці босі, дістав я відповідь, що це так нарочно, щоби антантська місія бачила, що і босі вояки можуть воювати; сподіванося також дістати від них у той спосіб черевиків, одежі, виряду.

Що торкається самої Жмеринки, то це досить ве-

лике, розлоге місто і залізничий вузол незвичайної стратегічної ваги. Залізниця розгалужується звідти у чотирьох напрямках, а саме: на північ в напрямку Києва, на захід в напрямку Підволочиськ, на полудневий захід на Могилів і на полудневий схід до Одеси. У Жмеринці є дуже гарні модерні касарні; нормальна військова залога в часі миру була там в силі одної дивізії. Жмеринка була призначена як вихідна точка для російської армії, що мала вдарити зі сходу на Галичину. З тієї причини залізничні будівлі та уладження були одні з найбільших і наймодерніших, які я колинебудь бачив. Є там окремі пасажирський, вантажний і військовий залізничні двірці. До кожного з цих двірців можна дістатися з пасажирського двірця підземними тунелями. Колись мусіли ті будівлі, збудовані за французькі гроші, бути величаві. У тім часі були занедбані і брудні. Не дивниця зрештою, бо за цю Жмеринку велися безустанні бої. На стації були також великі залізничні варстати, і відповідно до того був там великий персонал.

Я відніс вражіння, що залізничний персонал колишньої Росії творив окрему для себе суспільну цілість. Вони були дуже добре зорганізовані, а свої запотребування покривали на власну руку через „Залізнодорожні кооперативи“. Вони творили величезну силу і кожний уряд мусів з ними числитися. У Жмеринці були залізнодорожники, головно ті нижчі, настроєні трохи по большевицьки. Позатим держали з тими, що саме були при владі. Хто цим людям виплачував платні, я не знаю, щоби вони діставали якісь правильні побори, я також ніколи не бачив, але всетаки служба функціонувала, хоч трохи й пиняво. Думаю, що кожний, хто хотів їхати, мусів наперед підкупити залізничників, як давна приповідка каже: хто мастить — той їде! Так

і тут. Щоби перевезти якийсь транспорт, треба було порядно „помастити" Найрадіше брали вони споживчі продукти, а головню горілку.

Після короткого спочинку почали ми дальші операції.

Ж М Е Р И Н К А — В И Н Н И Ц Я — К О З Я Т И Н.

Головний наступ, як я сказав, спрямовано на Київ. Тому що 11-а бригада залишилася у Жмеринці як запас армії і пізніше була приділена до Тютюника, а 14-а бригада була щойно в стадії формування, лишилися Ш-му Корпусові лише 2. і 8. бригади. До наступу на Винницю кинено І. Галицький Корпус, а Корпус Запорожців спрямовано на північ від Винниці. Ш. Корпус ішов за І-им здовж залізничної лінії. Він не брав участі в наступі на Винницю і залишився в Браїлові.

Браїлів, це брудне, жидівське містечко. Був там тоді також римокатолицький костел і жіночий монастир. У стіп гори стояв замок, що належав мабуть до якогось грека, цілком зруйнований большевиками.

Після здобуття Винниці продовжували мої три бригади похід у напрямі Винниці і змінили там Іий Корпус, який до того часу там стояв. Після мого приходу Іий Корпус залишив Винницю і почав операції у північносхіднім напрямі, щоби здобути Бердичів. Запоріжський Корпус, який находився на схід від Винниці, підчнено мені.

Винниця, це дуже гарне, модерне місто. Воно лежить у більшій частині на горбі, а численно розкинені сади творять там гарну декорацію. Тоді було воно, здається, торговельним центром і життя там кипіло. Мало дуже гарні публичні будинки, школи, церкви і готелі; було там також кілька фабрик. Місто перетинала

лінія електричного трамваю. Мешкало тоді у Винниці чимало поляків і вона була якби їх столицею на Поділлі. В часі, як ми туди прийшли, знаходилося там багато поляків дітичів, що повтікали зі своїх сіл і польську мову чулося часто на вулицях міста. Позатим інтелігенція розмовляла переважно по російськи і аж з приходом наших військ українська мова стала лунати на вулицях. Службу безпеки в місті переняла наша жандармерія. Панував лад і порядок.

Населення було нам дуже раде і відносилося до нас як до освободителів від большевицького терору. Большевики страшно шаліли у Винниці. Розказували мені, що за їх панування згинуло тоді з рук чрезвычайки понад 5 тисяч осіб.

Мій штаб примістився у будинку польського професора і властителя дому, в якому передтим мала свій осідок чрезвычайка. Над усіми входами були вимальовані червоні звізди, з серпом та молотом. Написи, як: „Смерть Петлюрі“, „Смерть Денікінцям“, „Смерть буржуям“ і т. ін. прикрашували кожний вхід і кожну стіну. Всюди чути було подих смерти. Також оглянув я місце страчення чрезвычайки. Це колишній готель, в якого подвір'ю було мешкання в сутеринах, правдоподібно для службового перзоналу. Було там 4 кімнати. Вікна були закратовані. Стіни обрискані кровю та червоною фарбою. Тут саме замикали людей, яких мали стратити. Саме місце страчення — це була мала пивниця з маленьким віконцем, яке тільки дуже скупо пропускало світло, так що панував там завжди півсумерк. До цієї пивниці втручували матрози, чи китайці, свої нещасні жертви, і здебільшого вночі, стріляли їх. Потім цих постріляних зовсім просто викидували поза огорожу в сусідній город і там припорпували злегка землю. Вже за

мого побуту у Винниці відкопано в городі дому, де я мешкав, 4 трупи і похоронено на кладовищі. В домі, де стояв мій штаб, залишили большевики при своїй наглій утечі силу зрабованих річей, меблів, образів, килимів, порцеляни тощо. Ці річі ми віддали пограбованим, які пізнали свою власність.

Розпочалися дальші операції. За найближчу ціль намічено добути лінію Бердичів, Козятин і Сквир.

Як залогу залишено в Винниці 14. бригаду. З корпусом остали 2. та 8. бригади. Ці бригади спрямовано здовж залізничного шляху на північ, — у напрямі на Калинівку — а там дальше на Козятин. Запоріжський Корпус кинено спершу на Прилуки, а потім на Сквир.

Після кількох менших боїв під Голендрами і Калинівкою дві бригади III-го Корпусу, заняли Козятин. У свою чергу I. Галицький Корпус заняв Бердичів, а Запоріжський Корпус Сквир. Так осягнуто лінію, яку наказала заняти команда Української Галицької Армії.

В Козятині захопили ми дуже великий парк льокомотив і возів. Але найважливішою і найвартіснішою добичею був склад з приблизно 30 вагонами соли. В тодішню пору ані Галицька Армія, ані Армія У. Н. Р., ані населення не мали соли. За тяжкі гроші треба було спроваджувати цей переважний артикул з Румунії. Тепер мали ми за одним замахом власну сіль. Цею сіллю наділено в першу чергу Галицьку Армію. Також у дорозі виміни за сіль дістали війська III. Корпусу черевики та білля.

Козятин — це велика ярмаркова площа, також під тодішню пору заселена переважно жидами. Він був замітний тим, що тодішній жидівський міністер У. Н. Р.—був козятинський жид. Козятин це також великий залізничий вузол. Залізничі лінії розходяться звідти також на чотири сторони світа, — а саме: на північ

в напрямку Києва, на захід в напрямку Бердичева, на південь в сторону Винниці і на схід, на Липовець. Козятин — це був не так стратегічний, як радше торговельний вузол. Там у світову війну лежали у залізничних магазинах величезні харчеві запаси для прохарчування російської армії. Ці склади були, розуміється, тепер порожні за винятком одного складу, що саме містив в собі вище згадану сіль. Які великі запаси соли мусіли там бути, видно хочби з того, що за час світової війни російська армія, а пізніше Армія У. Н. Р., большевики, залізничники і інші брали звідтам сіль — а всетаки ми ще захопили її там коло 30 вагонів.

При нашій поході вперед на північ від Винниці дав нам уряд У. Н. Р. право виставляти по нашій думці військові обсади і застави для забезпечення запілля. На тій основі установив я в Козятині нову стаційну команду. Командантом міста іменував я отамана Дудинського, який справував свій уряд дуже справедливо але строго і в дуже короткім часі довів місто до ладу. Розписано також вибори до міської ради і бурмистром вибрано гімназійного директора. Після виборів представив мені нововибраний посадник нововибрану раду, серед представників якої була також одна жінка. Ця делегація принесла мені також як гостинець блакитний та жовтий шовк. Цей шовк подарував я обом бригадам, другій та осьмій, які здобули Козятин, а вони поробили собі з нього бригадні прапори.

Два дні після того, як ми взяли Козятин, заїхав на стацію в переїзді до Бердичева—сам Головний Отаман Петлюра. На його повитання звелів я виставити на двірці почетну сотню — і то ту сотню 2. бригади, яка перша вдерлася до Козятина. Командантом цієї сотні був поручник, якого ім'я я нажаль забув. Він був тим, що заняв двірець в Козятині. Головний Отаман подя-

кував у запальній промові мені і моїм військам за здобуття Козятина, цього важного вузла і подарував почетній сотні, що його витала, 5 тисяч гривень. При цій нагоді предложив я йому свою просьбу, щоб його інтендантура видала моїм воякам білля. Головний Отаман казав це занотувати свому адютантові та обіцяв мені виконати цю просьбу. Нажаль білля я не дістав ніколи.

НА КИЇВ!

Після упадку Бердичева злучено перший, третій і Запоріжський корпуси в одну групу, яку віддано під мою команду. Ця група дістала завдання здобути Київ. Шефом штабу групи іменовано дотеперішнього шефа штабу III. Корпусу отамана генерального штабу Любковіца.

Разом з обняттям цієї команди впали на мене і на мого шефа штабу більші вимоги і ще більша відповідальність. Наша армія не була особливо ослаблена попередніми боями, її втрати до цього часу були дуже малі, не більше як яких сто люда. Але треба було думати про будучність і рахуватися з тим, що відпорність ворога могла нараз збільшитися — а що тоді?

Вправді кожний корпус мав свою збірницю новобранців, в яких муштрувалося кілька тисяч місцевих змобілізованих рекрутів, але вони не мали зброї. Аж коли на фронті звільнилося трохи крісів, можна було озброїти ними резерву. Також запаси муніції були малі, вистарчали в загальному тільки на короткі офензивні операції. До довше триваючої оборони з її збільшеним запотребуванням на муніцію була армія нездібна. Що торкається зброї і муніції, то армія жила занадто на рахунок воєнної добичі. З цих усіх причин

насіла на нас тяжка жура, коли ми почали розважати покладене на нас завдання. Яка користь могла нам бути з заняття Києва, коли ми не могли його довго вдержати. Політично з цього також не було користі, навпаки скорше шкода! Також треба було рахуватися з тим, що скорше чи пізніше з'явиться новий противник. А всетаки взялися ми з великим завзяттям за діло..

Мій шеф штабу і я, кермуючись досвідом зі світової війни, представляли собі наступ — використовуючи пануючу паніку і розлад серед ворога — як наглий, скорий як блискавка удар, щоби заволодіти Києвом, доки ще наспіє туди Денікін, який за нашими відомостями находився тоді між Полтавою і Ромоданом і який дійсно в той час був зайнятий важкими боями за Ромодан. При тім думали ми в першу чергу про те, щоби наша армія могла скористати у Києві з важних джерел помочі і сподівалися затримати місто у своїх руках бодай так довго, доки не будуть вивезені найвартісніші запаси. Що це значить воювати і мусіти при тім рахувати кожний набій, випробувала вже Українська Галицька Армія на власнім тілі. Київ мав під цим оглядом. Він був місцем постою 12. большевицької армії та мав як на наші відносини величезні запаси зброї, муніції, одежі і обуви, чимало технічного матеріалу і допоміжні джерела розвиненого промислу. Наш наступ мав бути як вже не завойовним походом то бодай походом за здобичею. Під цим оглядом я погоджувався з моїм шефом штабу.

Отже першою умовиною успіху був поспіх. Ця думка самочинно захопила усіх командантів і військо. Бо і найпримітивніша людина знає — а навіть примітивна знає це найліпше — що часом можна побідити тільки власними ногами. Тимбільше при противнику, схильнім до паніки, якого відворотів загрожують пов-

стання. А обставини не були некорисні для нашого задуму.

Поодинокі порозбівані частини 12-ої большевицької армії втікали зі своїми рештками до Києва та напевно не були в спроможі в короткім часі стягнути підкріплення і впорядкуватися до нового бою.

Головна сила червоної армії зводила бій на життя і смерть з військами Денікіна між Волгою і Дніпром, з Колчаком на Сибірі, з поляками на заході, а з литовцями і генералом Юденічом на півночі. Направду, положення червоної Москви було тоді найтяжче від початку її кривавого панування! Чи ж антанта була тоді сліпа, що нас не бачила, чи може не хотіла нас бачити? Коли б вона була тоді бодай у дечому нам допомогла і стала посередником між нами та Денікіном, то була б тоді вибила для панування червоної Москви остання година.

Зібрані в тім часі під Києвом большевицькі сили ми обчислювали на яких 10 тисяч людей. Тому що корпуси не мали своїх літаків, вислала Начальна Команда Гал. Армії дня 22. VIII. свої літаки до Козятина та приділила їх до моєї Групи. Але ці літаки були до далеких летів непридатні і тому не могли ми нічого в тім часі ..довідатися про події на Лівобережжі.

З огляду на те, що зустріч з денікінською армією в найближчому часі була зовсім можлива, спитала наша Начальна Команда уряду У. Н. Р., як треба поступати в такому випадку. Головний Отаман дав вказівку, щоби за всяку ціну оминати ворожих виступів і цей наказ передано підчиненим корпусам.

Першою думкою команди групи було, не чекаючи на прихід першого Корпусу, одним ударом заняти Київ тими силами, які під ту хвилину стояли до розпорядимости, отже обома бригадами III. Корпусу і трьома

дивізіями Корпусу Запоріжців, що давали разом около 20 тисяч людей.

Вже 20. VIII. заняли 2. і 8. бригади Попельню, 21. VIII. розбили в кривавім бою під Романівкою ворога, що ще раз хотів ставити опір, а 22. VIII. заняли Хвастів. Так отже в неповному тижні зроблено нових сто кілометрів.

Запоріжський Корпус, що посувався на рівній височині з III. Корпусом, прогнав ворога зі Сквири, а 22. VIII. після лютого рукопашного бою на передмістях Білої Церкви заняв це місто.

Перший Корпус зайшов у тім часі мало що поза Бердичів, отже лишився майже на 100 кілометрів позаду.

Йдучи за пляном ударного наступу, кинули ми 2. і 8. бригаду вже 23. VIII. на Васильків і вони заняли це місто. Запоріжський Корпус станув день пізніше 6. і 7. дивізією над річкою Стугною, 8. дивізія залишилася в Білій Церкві як запас групи. Так отже група стояла вже 24. VIII. вечором готова до останнього удару, 40 км. на полудне і на полудневий схід від Києва.

Тимчасом команда Групи прибула до Хвастова і наказала летунську розвідку в напрямі Києва. Розвідка виказала великі затвори потягів, довжиною яких 20 км. на лінії Київ—Васильків, а також великий рух і переповнення на київських залізничних стаціях. Збирання ані пересування військ не сконстатовано. Імовірно залізничний штрайк на національнім підкладі. Евакуація Києва, що була в повнім ході, застрягла на місці. Скріплення не могли надійти, момент для рішального удару прийшов.

Диспозиції, які усталювали наступ на 25. VIII., були саме намічені, як коло 4ої години пополудні прийшло від Запоріжського Корпусу зголошення, що перед за-

ставами 8 дивізії під Білою Церквою появився денікінський панцирник зі штабом бригади на ньому 8 дивізія запитувала, що має робити, бо полк. Белогорцев, командант 2. терської бригади добровольчої армії з нею, як з частиною Армії У. Н. Р. взагалі не хоче переговорювати.

На це донесенню вислано негайно телеграфічний наказ здержатися по думці наказу Головного Отамана від усяких ворожих кроків і повідомити полк. Белогорцева, що уповноважені українські галицькі старшини прибудуть спеціальним потягом до Білої Церкви, щоби вести переговори.

Про цей випадок, який скоївся скорше, як ми сподівалися, зголосив я негайно Начальній Команді у Винниці. З Начальної Команди прийшов наказ вислати негайно 2 старшин до місця постою 2. терської бригади щоби вели переговори про демаркаційну лінію. Після того, як шеф штабу У. Г. А. полк. Шаманек порозумівся зі штабом Армії У. Н. Р. в Кам'янці Подільській, вислала команда Групи 24. УШ. коло 9 год. вечором окремих поїздом сотника ген. штабу Купчанка і пор. Головінського, обох з III. Корпусу з уповноваженнями як парламентарів до Білої Церкви. Сот. Купчанко дістав інструкції довести до тимчасового порозуміння з командою денікінської бригади або з найвищою командою денікінської армії. Це порозуміння мало полягати на визначенню демаркаційної лінії, яка не перешкоджувала б нашому поході на Київ і залишала нам вільний так залізничий як і вазовий шлях ХвастівКиїв. Сот. Купчанко виконав своє завдання дуже добре. Визначено демаркаційну лінію, так як ми бажали; причім Білу Церкву залишено денікінцям, а демаркаційну лінію потягнуто через стацію Устимівку і мі-

сцевости Барахати - Обухів (усі три місцевости мали належати до денікінців).

Ці переговори ведено з полк. Белогорцевом, що мав доручення команди III-го денікінського корпусу, яка стояла у Бобрінській.

Протоколи переговорів ратифікували з одного боку команда 2. денікінського корпусу, з другого Начальна Команда Галицької Армії і умова мала ввійти в силу дня 27. серпня. До цього часу мали відділи 2. терської бригади здержатися від усякого походу вперед.

Висліди цих переговорів закомуніковано 25. VIII. телеграфічно Начальній Команді і рівночасно висловлено здогад, що орієнтуючись після положення 2. корпусу добровольчої армії, Денікін імовірно осягнув на лівому березі Дніпра околиці Пирятина. Наступ на Київ мусить тому відбутися якнайскорше, якщо хочемо випередити Денікіна. Врешті запитано, чи взагалі, при такій змінній ситуації, наступ має ще відбутися.

Генерал Тарнавський дав як відповідь наказ продовжувати наступ.

26. VIII. прибув до Хвастова Головний Отаман Петлюра, сів на панцирний потяг і поїхав аж на найбільше висунені позиції. Коло полудня вернувся назад і пообідав у моїм штабі, причім, розуміється, не занедбав я докладно повідомити його про зустріч з терською бригадою. Притім поінформував я його також совісно, як думає добрармія про нього і про Армію У. Н. Р. і що тільки завдяки Українській Галицькій Армії, в якій добрармія бачить регулярну армію, як теж завдяки обачности галицьких парламентарів удалось осягнути таку корисну для наших операцій демаркаційну лінію. Головний Отаман сказав на те:

— Я пушу на них Ангела і Зеленого.

Після того сів до свого салюнового вагону і відїхав. Тієї самої ночі прийшла з Камянця Подільського телеграма зі Штабу Армії У. Н. Р. під ніякою умовиною не йти вперед, доки не прибуде I-ий Корпус У.Г.А. Рівночасно прийшла з Начальної Команди У. Г. А. телеграма, яка заповідала приїзд окремої місії під проводом ген. Павленка для переговорів з Денікінцями.

Так отже з плянованого нами наглого удару не вийшло нічого, а подуманий на пізніше Головним Отаманом генеральний наступ кинув нас просто в руки Денікіна.

Чекали на нас ще й інші несподіванки. Дня 25. VIII. большевицький панцирний потяг появився перед Глевахою і почав бомбардувати стацію Васильків тяжкими гарматами. Того самого дня стежі Запоріжського Корпусу наткнулися коло Великої Бугаївки на сильні відділи ворога і мусіли завернути. Ворог, здавалося, робив якісь рухи, мабуть хотів навіть сам перейти до наступу. Всі дані потверджували цей здогад. В цих умовах не залишалось нічого іншого, як підтягнути якнайскорше I. Корпус Української Галицької Армії, кілька тяжких батарей і сформований в міжчасі III. Корпусом третій полк кінноти в силі 5 сотень. Запоріжський Корпус одержав наказ увійти у звязок з повстанчим загonom отамана Зеленого, який в силі 3.000 людей і 12 гармат стояв коло Трипілля. Це саме зробила безпосереднє наша Група у відношенні до повстанчої групи отамана Ангела, що стояла недалеко Білої Церкви.

Летунську розвідку продовжувано, однак ніодному літакові не вдалося перелетіти на другий бік Дніпра. Кілька літаків, які стояли до розпорядження, були ушкоджені, бензина нездала, персонал якслід не вишколений. Від цієї зброї не можна було багато очі-

кувати. Але їй розвідчики від довгого часу не появлялися.

Врешті 28. VIII. прибув I. Корпус і так була вже зібрана ціла Армія до наступу. Наше угруповання було ввечері 28. VIII. таке. Запоріжський Корпус (полк. Сальський)

6. дивізія в Копачеві, один деташований відділ у Безрадицях.

7. дивізія (запас армейської групи) в Барахті.

Повстанчий загін Зеленого, сконцентрований у Трипіллі.

Група от. Виметалія (пів III. Корпусу).

2. бригада на північ від Василькова (міста).

8. бригада коло залізничної стації Васильків.

I. Корпус (полк. Микитка).

5. бригада в Плісецькім.

6. бригада в Пасківці.

10. бригада в Брусилові.

9. бригада в Бердичеві як резерва армії.

1. кінний полк при 10. бригаді.

Повстанці отамана Ангела під Білою Церквою для пильнування терської бригади.

3. кінний полк і тяжкі батареї вїздили саме до Хвастова.

Загальна сила: коло 40.000 рушниць. 2.000 шабель

35 легких і 6 тяжких батарей.

Наступ усталено на 29. VIII.

Провідна думка і плян наступу були такі: Запоріжський і III. Корпус (полуднева група) мали звязати ворога, а I. Корпус, перебившись через ліси на захід від Києва мав вирішити бій. Група повстанців Зеленого, яка була під командою Корпусу Запорожців, мала в тім

часі перебратися коло Трипілья на власних човнах через Дніпро і якнайшвидше заняти Баришпіль на лінії Київ - Пирятин. 3. кінний полк, що саме прибув до Хвастова, і повстанчий загін Ангела мали даліше забезпечувати нас проти терської бригади під Білою Церквою.

Не зважаючи на різне віддалення від мети наступу, був для усіх наступаючих частин визначений рівночасний початок наступу. Кожний з трьох корпусів дістав призначену для себе полосу наступу, в обсязі якої мав дозвіл на свобідне маневрування.

Окрім визначених полос наступу для поодиноких корпусів постановлено ще таке: уся артилерія і головна сила піхоти усіх трьох корпусів не мали посуватися поза лінію головного шляху від залізничного мосту на Дніпрі аж до літніх касарень, а звідти до Куренівки, щоби з одного боку оминати сутолоки і змішання поодиноких частин у великому місті в обличчі обох близьких ворогів, а з другої, щоби цілу групу в масі мати коло себе. Даліше, Запоріжський Корпус дістав наказ зайняти цілою 7. дивізією оба мости на Дніпрі, перейти на лівий бік і обсадити та укріпити на спосіб мостового причілка висунені там військові бараки на Дарниці разом зі стацією. Інші слабші відділи I-го і III-го Корпусу мали зайняти і забезпечити найважливіші будівлі міста, передусім залізничні двірці з їх складами і магазинами, опанувати саме місто. Одна частина батарей мала стояти в поготівлі звернена на місто, Дніпро і мостовий причілок Дарницю, а решта мала разом з головною силою піхоти залишитися в поготівлі поза округом міста, бути готова до маршу і чекати на нові накази. I-ому Корпусові доручено забезпечити одною бригадою і 1. кінним полком північну і північнозахідну полосу над Ірпеню поміж шляхом Київ — Коростень і Дніпром. Щоби недопустити ворожих підкріп-

лень з Коростеня на Київ і забезпечити ліве крило групи, видала команда групи дня 28. VIII. наказ II-ому Галицькому Корпусові ударити на Коростень.

Дальше постановлено в справі святочного вмашерування військ, якого бажала собі Команда Армії, що після виконання усіх вгорі зазначених забезпечень, святочне вмашерування визначених до цього відділів з усіх корпусів відбудеться аж в день після заняття Києва. Ці відділи мали зібратися на захід від особового двірця під командою найстаршого приявного команданта корпусу і там чекати прибуття Команди Армії і команди групи. З кожної дивізії згл. бригади мав брати участь у параді один курінь і одна батарея.

Розуміється, всі частини, що були у службі забезпечення, були виключені від цього вмашерування. Наказ Головного Отамана на випадок зустрічі з військами Денікіна пригадано щераз.

Це були найважливіші точки пляну наступу на день 29. VIII.

Чотироденну проволоку використав ворог основно. В цім часі кинув він майже 20.000 свіжого війська до Києва, через те силою здушив залізничий штрайк, усунув усі перешкоди в комунікації і всіми засобами переводив евакуацію всього рухомого майна. До укріплень зігнано силою 10.000 цивільного населення. Довкола міста поведено подвійний перстень сильних, задротованих закопів. Зовнішній перстень повстав ще за царських часів. Він ішов від Козина над Дніпром на захід, горбами на північ від Бугаївки, тягнувся дальше на північ через Глеваху; берегом потоку Бобриця аж до його устя в Ірпень, дальше правим берегом Ірпеня аж до Дніпра. Цей перстень був надто широкий (мав коло 90 км.) і був для малої большевицької залоги до оборони непридатний. Тимто з великим поспіхом встанов-

лено другий оборонний пояс, довжини яких 40 км. Він був тільки в початках роботи і йшов від Дніпра, на схід від Лісник до Лісник, а звідти далше північним берегом потоку Вета, перетинав долину Вети коло Юзівки, біг горбом 180 і кінчився засіком на шляху Житомир — Київ біля поштової стації Борщагівка. Ці становища мали ту велику догідність, що завдяки особливому розкладові трамваїв у Києві, большевики могли дуже швидко перекидати свої резерви туди, де грозила найбільша небезпека і що ці становища можна було успішно підтримувати панцирними потягами. Що більше, большевики могли навіть творити, на тих позиціях, окрім укріпленого з природи полудневого відтинку, правдивий рухомий панцирний фронт зі своїх сильних панцирників, в чому були вони незвичайними мистцями. Усі познаки з боку ворога вказували на те, що він не мав наміру так легко віддати незвичайно важного для обох сторін міста, навпаки, хотів щераз спробувати тут воєнного щастя.

29-ТИЙ СЕРПЕНЬ 1919.

29-го серпня, рано досвіта, почався після прослідження ситуації в попередніх днях, рішаючий наступ рівночасно на цілому фронті. Вже день передтим, отже 28. VIII. виказував противник живу діяльність на цілім полудневім фронті між Дніпром та Ірпеню. Вечором того дня прийшло до гострої сутички на наших висунених забезпечуючих становищах під Загірям і Скитком. Протинаступом ворога відперто. Залізнична стація Васильків лежала під безустанним ворожим вогнем. Зате ніч на 29. перейшла досить спокійно. Все вказувало на те, що ворог стягнув значні сили в загальну лінію зовнішнього перстения і найперш старався перервати наше

далеко висунене прикриття, що крило підхід I-го Корпусу, який до цього часу був перед ворогом схований. 29 VIII. ще перед світом пішов ворог перший до наступу. Солодуб, оборонець Києва зібрав під своєю особистою командою коло 20 тисяч вояків 12-тої большевицької армії, щоби прорвати ними наш перстень коло Великої Бугаївки і переїхати через Васильків на захід. Цей удар був для нас дуже небезпечний, але ми потрохи його очікували, а навіть його собі бажали.

Для нас було добре знати, що головна ворожа сила є зібрана в цьому місці, бо тим легша була тоді рідальна праця I-го Корпусу. Потрібно було тільки, щоби війська, а передусім Запоріжський Корпус — видержали. Полк. Сальський вицофав зручно і своєчасно Запоріжців з Вел. Бугаївки і Городища за багнисту долину Стугни, щоби тут, зібраними силами зустрінути нагальний наступ ворога.

Через цей відступ Запоріжського Корпусу відкрилося праве крило 2-ої бригади, яка на північ від Василькова готовилася до наступу на Крушенку. Рівночасно большевики напали і на ліве крило 2-ої бригади, а саме на II/2 курінь біля Каплиці і відкинули його на Васильків. Однак свіжий I/2 курінь заляг міцно на північній границі Василькова і разом з вицофаном в міжчасі з правого крила III/2 курінем удержав її. Повний 2-ий полк артилерії займає на горбах на полудневий схід від Василькова становища і здержує наступаючого ворога. Тимчасом от. Виметаль, який держить зі слабим „куреном смерти" стацію Васильків, наказує зібраній біля Путреного Поля резерві Групи (курінь IV/2 і I/2) протинаступ на Каплицю, однак не може здобути позицій, навпаки сам, притиснений, поволі відступає назад через хутір Черкас на Солтанівку.

В цім критичнім моменті 8. бригада, якої не захопив

головний удар большевиків і яка без труду відпирала слабкі наступи червоних на Кожухівку і Данилівку, бачучи тяжке положення 2-ої бригади, звертає свої 2 курені проти Путриноного Поля, який знову займає. В цей спосіб була відтяжена 2. бригада у тяжким бою і звязок з нею був знову налагоджений.

У вечірніх годинах кидає сот. Ревюк, який обняв команду 2-ої бригади, з власної ініціативи ослаблені тяжкими боями курені 2. бригади ще раз до протинаступу і займає назад Каплицю та горби на полудне від Крушенки.

В тім самім часі займає II-ий курінь 8ої бригади під командою сот. Станимира бравурним наступом на багнети Глеваха. Головний Отаман, який підїхав у своїй сальонці аж у перші лінії, приглядався наступові цього куреня, а пізніше відїхав так само нагло, як приїхав.

В міжчасі Запоріжський Корпус відпер крїваво усі очайдушні наступи ворога, який намагався перейти річку Стугну.

Так скінчився нагальний і з великою енергією переведений наступ большевиків 29. VIII. вечером тим, що вправді здержав на цілий день власний наступ Запоріжського Корпусу і групи от. Виметаля, але позатим не мав ніякого більшого успіху.

Зате за той час назріло вирішення на північнім крилі, де йшов вперед I-ий Корпус. Його бригади, посуваючися алярмовими маршами, випали негайно з лісів між залізницею Київ—Козятин і шляхом Київ—Житомир і останками сил у легенях кинулися в пізних пополудневих годинах на вповні заскоченого ворога.

5-та бригада здобула Забіря і виборола собі перехід через багнисту річку Бобрицю.

6-та бригада, яка пригналася через Ясногородку

і мала за собою 40 км., закріпилася одним куренем ще в ночі з 29. на 30., після кривавих вуличних боїв, у місточку Ігнатівка, що лежить на східнім березі Ірпеня.

10-та бригада, яка як північне крило і задна охорона армейської Групи посувалася шляхом Київ—Житомир через Мотижин на Березівку, звела кілька боїв коло згаданих місцевостей з малими, розсипаними відділами большевиків, відкинула їх і станула вечором 29. одним куренем і одною батареєю в Березівці, а головними силами в Мостищі над річкою Буча.

Зараз на північ від них стояв 1. кінний полк, який перервав шлях Київ—Коростень, і станув на сторожі в місці перервання.

Так отже перший день наступу перейшов на цілім фронті армейської групи з успіхом. Очайдушний протиудар червоних розбився на незвичайно хоробрій поставі Запорізьського Корпусу і групи От. Виметался, які видержали головний удар, не віддали ворогові ні одної пяди з поля бою, а вечором бравурними протинаступами виперли ворога з його становищ.

У висліді в становищах ворога створилася поважна прірва між Ігнатівкою і Глевахою.

Цього вечора м.и вже знали, що Київ буде наш.

КИЇВ ЗДОБУТИЙ.

В ранніх годинах 30. серпня 6-та бригада I-го Корпусу очистила до решти, не зважаючи на розпучливу оборону большевиків, місточко Ігнатівку і здобула сильні, пануючі над околицею закови на горбах на схід від місточка. Розбитий ворог відступає в дикій паніці. 6-та бригада наступає угікачам на п'яти і рівночасно з ворогом впадає у другі становища біля Софійської і Петропавлівської Борщагівки.

5-та бригада займає Боярку, 8-ма Віту; 2-га бригада посувається як резерва за 8-ою.

Перед Запоріжським Корпусом утікає ворог в повнім безладі на Київ. Вже у ночі на 30. залишив ворог свої становища коло Хотева і відступив перед загрозою оточення від півночі на 2. лінію над річкою Віта. Але не утік від своєї долі. В надбережних лугах і зарослях Дніпра біля Лісник взяли запорожці в полон 7.000 большевиків.

Наступ іде нестримно вперед, кожний спротив у млі ока розбитий. З приходом ранку осягнули всі частини армейської групи в приписаних собі до наступу полосах залізничу лінію на полудне і захід під самим містом. Ще в ночі на 31. вдерлися частини корпусів, призначені до створення мостового причілка і обсади будинків та магазинів, серед боїв, у яких взято ще багато соток полонених, у саме місто.

Київ був наш.

Гордо повівав у раннім леготі вітру український жовтоблакитний прапор на городській думі Києва.

ДЕНЬ 31. СЕРПНЯ.

Згідно з наказом обсаджували:

2-га бригада: арсенал, Печерську Лавру і ланцюховий міст по одній сотні і по два скоростріли. 8-ма бригада: думу одним куреном, склади поживи на цитаделі одною сотнею і двома скорострілами.

I-ий Корпус: харчеві магазини, електривню, пошту і телеграф, по одній сотні і 2 скорострілами.

На отамана Зеленого напала 2-га терська бригада і він не міг виконати свого завдання: переходу через Дніпро.

Не зовсім згідно з наказом діяла 7. Запоріжська ди-

візія, якої головним дорученим завданням було: створити і обсадити мостовий причілок на лівому березі Дніпра. Замість якнайшвидше перейти на лівий беріг і осягнути лінію військових бараків в Дарниці і залізничу станцію Дарницю, прогавила вона непотрібно багато часу, а коли врешті почала переходити, було вже запізно. І її, так як і всі інші частини армейської групи, що вдиралися до міста, задержали вуличні бої.

Так само не зовсім згідно з наказом діяла 2-га бригада, яка виставила безпосереднє забезпечення мосту на цім боці, а не, як було наказано, по другому боці.

Ці опізнення являються неважливими супроти факту, що взагалі цілий наступ був розпочатий далеко запізно, як нате, щоби оминути таких природних наслідків. Адже лиш рідко коли військо має змогу виконати дослівно даний наказ, коли йде про те, щоби зломити опір ворога, який всетаки має у тім також своє слово. Тоді ніколи не можна сказати на мінуту чи годину, коли опір буде зломаний. А тут ішло про мінуту, щонайбільше про години, як покаже дальший опис подій.

Оба опізнення ще й передусім через те являються неважливими для дальшого ходу подій, що наказ Головного Отамана під ніякими умовами не робити вжитку із зброї проти Денікінців, вязав нам руки. В тім положенні ані мостовий причілок ані мости не могли бути боронені.

Найвища команда*), що в останній годині заризикувала наступ на Київ, мусіла бути заздалегідь приготована також на природні наслідки свого почину і ніколи не повинна була покладатися на щасливий випадок, якщо хотіла йти певно. Ця найвища команда знала вже від ряду днів, що ми зіткнулись з денікін-

*) Штаб Гол. Отамана, якому підлягала Наддніп. і Галицька Армія.

ськими військами і мусіла рахувати на те, що ми з години на годину можемо зударитися з ними коло Києва або в Києві, але про цей випадок вона зовсім наперед не подбала. Окрема місія під проводом ген. Павленка, хоч заповіджена ще 26. VIII., не була ще на місці і це будить підозріння, що найвища команда сама не здавала собі ясно справи, що саме нам робити і залишила випадкові увесь дальший розвиток подій.

В ранніх годинах 31. серпня вирушила команда армейської Групи з Хвастова в напрямку Києва. Телефонічне і телеграфічне połącнення встановлено після якнайскоршої направи державних проводів здовж головної залізничної лінії зі стацією Пост Подільський (на перехрестю козятинської і коростенської лінії, 5.км. на захід від Києва). Виїзд з Хвастова був неможливий скорше, доки не прийшло повідомлення про остаточне заняття міста і про згідне з наказом обсадження мостів.

Згідно з диспозицією команди групи святочне вмашерування виделегованих частин від особового двірця мало відбутися в год. 9-тій передполуднем. Одначе потяг команди Групи спізнився значно через різні непереможні перешкоди в русі. Замість, як передбачено, в 9 год. передполуднем, потяг прибув до Києва аж в 3-тій год. пополудні.

Підчас їзди, на стації Васильків одержано połącнення з фронтом. Мій шеф штабу говорив з Запоріжцями і Ш. Корпусом і дістав повідомлення, що все в порядку, що делегації зібрані на двірці чекають вже від години. Це була 9 год. передполуднем.

Про події, що склалися в Києві до мого приїзду, цитую майже дослівно звідомдення старшини Генерального штабу 2. бригади сот. Фридриха Верніша:

Полк. Микитка, командант I. Корпусу, його шеф Генерального штабу от. Куніш, от. Виметаль і сот. Верніш прибули в 9. год. передполуднем на особовий двірець і чекали на приїзд команди Групи. Нагло в год. 9.30 з'являється на двірці, на коні командант I-ої сотні 2. бригади четар Драган в товаристві денікінського старшини і зголошує от. Виметалеві, що денікінські війська стоять перед мостом на Дніпрі і хочать вмашерувати; він просить про вказівки. От. Виметаль негайно відіслав його назад з дорученням перепустити тільки парламентарів.

От. Виметаль їде в товаристві сот. Верніша, пор. Онишкевича і денікінського старшини до мосту, щоби порозумітися там з головним командантом денікінських військ, їзда була надзвичайно повільна, бо маси святочно одягненого населення Києва, яке вийшло повитати побідників, просто затамували рух на вулицях. Особливо головна вулиця, величавий Хрещатик, що ним авто з трудом пробивалося, було видовищем безустанних, одушевлених, ентузіастичних овацій. Авто мало не роздали. Дош квітів сипався на нього.

Вже біля думи стрічає от. Виметаль денікінських старшин, висідає з авта і після короткої розмови в думі вертається з кількома з них до команданта I-го Корпусу полк. Микитки на двірець.

Сот. Верніш дістає наказ вжити всіх заходів, щоби здержати денікінські війська, які, за вітками, саме переходять міст. Він їде негайно з пор. Онишкевичем і денікінським старшиною через цитаделю до мосту. По дорозі стрічає денікінську кінну сотню, яка саме машерує в напрямі міста і здержує її. Їхати до мосту видалося йому недоцільним, тому, що саме один полк денікінського війська вмашерував до цитаделі.

На запит за командантом спрямували сот. Верніша

до будинку дівочого ліцею на цитаделі, перед яким стояв командант передньої бригади, полк. Штессель. Після взаємного представлення вивязалася на вулиці така розмова:

Сот. Верніш до полк. Штесселя: „Згідно з телефонічною депешею, яка саме наспіла, демаркаційною лінією між денікінською і Українською Галицькою Армією є Дніпро“.

На ці слова полк. Штессель запросив рухом руки сот. Верніша і пор. Онишкевича до будинку дівочого ліцею. Там на карті сот. Верніша визначено Дніпро як демаркаційну лінію; однак полк. Штессель рішуче відмовився вицофати свої відділи з цитаделі на другий бік Дніпра.

Згідно з наказом сот. Верніш жадає здержати всякий дальший похід вперед, вислати з ним уповноваженого старшину і, тому, що саме довідався, що роззброєно сотню чет. Драгана, жадає негайно віддати їй зброю.

Полк. Штессель поданням руки дав згоду на таку умову, важну аж до прибуття команданта ген. Бредова:

1. Похід військ Денікіна поза обсяг цитаделі буде здержаний. Денікінські старшини і вояки, що поодинокі знаходяться в Києві, мають бути свobodно відіслані назад.

2. Галицькі війська не будуть посилати своїх відділів до цитаделі, зате негайно вишлють одного старшину, який після приїзду ген. Бредова відпровадить його до Начального Вождя Української Галицької Армії.

3. Про саме роззброєні обома сторонами відділи вирішать оба Начальні Вожди.

Після вступних переговорів відпровадив полковник

Штессель обох українських старшин і вони чули виданий негайно наказ здержати вмашерування до міста.

Сот. Верніш і пор. Онишкевич подалися негайно з двома денікінськими старшинами автом на залізничий двірець і зголосили полк. Микитці вислід переговорів. Сот. Верніш пропонує полк. Микитці негайно особисто їхати до думи. Полк. Микитка мабуть не привязує надто великої ваги до звітлення сот. Верніша і відхилює цей плян з заввагою, що в найближчих хвилинах приїде командант групи, який поведе особисто переговори. Це було в 2 год. пополудні.

Передтим полк. Микитка одержавши відомість про роззброєння денікінцями І. сотні 2. бригади, яка була безпекою мосту і про вмашерування денікінців до міста, наказав українським військам, що стояли готові довкола двірця, негайно вмашерувати до міста.

В год. 3.30 пополудні прибув мій потяг на особовий двірець. Полк. Микитка і сот. Верніш зголошують мені ситуацію і дотеперішні доручення згл. переговори. Я визначаю негайно учасників до переговорів, а саме:

Я і мій .шеф штабу від команди групи.

Полк.Микитка.

Сот. Возняк від І. Корпусу.

От. Виметаль.

От. Гофман.

Сот. Ганіхер.

Сот. Верніш.

Пор. Онишкевич від ІІІ. Корпусу.

Заки подали нам авта, переглянув я делеговані відділи Корпусу Запорожців, що стояли в поготівлі коло двірця, і наказав через прохання полк. Сальському, щоби і він зі своїми відділами увійшов в місто через Хрещатик. Делеговані відділи обох інших корпусів саме вмашерували вже були згідно з наказом полк. Микитки.

В год. 3.50 рушили наші авта, а за ними рушили відділи Запоріжського Корпусу.

Хрещатик залитий масами ликуючого народу. Наші авта, окружені непроглядною юрбою веселих людей, закидані квітами, серед радісних окликів, поволі промощують собі дорогу. Не забуду ніколи тих овацій, які нам зготовив тоді щасливий Київ. Незабутньою залишиться в моїй пам'яті також та стара, сива, убога жінка, що без слів і сліз упала на коліна і все наново підносила свої худі руки до неба. Скільки мусіла витерпіти старенька, щоби так дякувати своєму Богові за те, що дозволив їй дожити години визволення. А з нею нечислені тисячі інших.

Подяка Києва була з серця, вона підносила і зворушувала. Столиця краю була варта жертви наших найкращих!

В год. 4.10 ми прибули перед думу. Коли я висів з авта, підбіг до мене якийсь скромно одягнений чоловік, поцілував мене в руку і кликнув, вказуючи на будинок думи:

— Не вірте цим єзуїтам!

На святочно прибранім будинку повівав могутній жовтоблакитний прапор. П. курінь 8. бригади під командою сот. Станимира обсадив його 300 вояками та 12 скорострілами і держав вільними входи а також величаві входові сходи. Скоростріли були уставлені на бальконі.

Величезний майдан перед думою і прилегли частини Хрещатика були вщерть виповнені непроглядною масою людей. Звернуло мою увагу те, що ця маса людей немовби ділилася на два табори: російський (денікінський) та український.

Входимо до думи. Там конститується саме українське представництво міста, якого члени представля-

ються мені і дякують за звільнення міста з російського ярма. Всі панове є незвичайно услужні і запобігливі.

Пристаємо до вікна і дивимося з першого поверху на майдан з непроглядною масою людей. Доокружні будинки прикрашені вінцями і килимами. Кінна сотня І. Корпусу держить почетну сторожу посеред цієї юрби, що колишеться як морський прибіл.

Нараз чути споміж цих мас народу крики невдоволення помішані радісними вигуками. Виходжу на балкон і бачу, що від Дніпра зближається, з трудом промощуючи собі дорогу, 20—30 денікінських кіннотчиків, серед яких їде багато удекорований ордерами генерал. Рівночасно завважую, що українська партія перед думою не хоче дати їм дороги. Тому сходжу на долину, кажу пропустити генерала, поздоровляю його і їду з ним до салі нарад у думі. Він представляється мені як барон Штакельберг, командант дивізії гвардії.

В цій хвилині одержує от. Виметаль зголошення, що цілий 2. курінь його бригади, що його він вислав, на вістку про появу денікінців, на зміцнення обсади ланцюхового мосту, роззброєний. От. Виметаль, що зголошує мені про це, дістає від мене наказ особисто переконатися про правдивість цієї вістки і їде туди в товаристві сот. Ревюка і пор. Онишкевича.

В міжчасі збираються в салі нарад заступники обох сторін.

З боку українців: полк. Микитка

от. Льобковіц

сот. Тавчер

сот. Верніш

сот. Возняк

і я.

З боку денікінської армії: ген. Штакельберг
його шеф штабу
його приборчик
один старшина з його дружини.

Зараз в перших словах виразив я ген. Штакельбергові моє здивування, що денікінські війська роззброїли один з моїх куренів біля мосту. Ген. Штакельберг запевнив мене, що це, оскільки дійсно сталося, то напевно тільки через непорозуміння і що дасться скоро направити.

Дальше повідомив я його, що саме між сот. Вернішем і полк. Штесселем запала тимчасова умова, на якій льяольне і коректне дотримання я мушу настоювати, причім ми ставимо такі точки:

1. Побіч українського прапору буде вивішений на думі на знак заключеної умови також російський трибарвний прапор, з тим що цьому актові чемности не можна приписувати ніякого політичного значіння.

2. Всі денікінські відділи вицофаються негайно поза тимчасову демаркаційну лінію, усталену полк. Штесселем з одною і сот. Вернішем з другої сторони.

3. Дальші переговори, що торкається перебрання команди міста та інших справ, мають бути ведені з ген. Бредовом, найстаршим рангою старшиною денікінської армії, в Києві в будинку V. гімназії.

Після усталення 1-ої точки дав я сот. Станимирові доручення вивісити побіч українського прапору російський трибарвний.

Сот. Станисмир просить дружину ген. Штакельберга дати йому прапор. Ця не хоче видати його, не довіряючи його замірам. Врешті з товпи глядачів падають малі російські прапорці і сот. Станисмир прикріплює їх побіч українського прапору на бальконі думи.

Тимчасом юрба глядачів, що заливала майдан, поді-

лилася ще помітніше на два табори, майже рівні собі щодо сили. Вони пильно стежать за всіма подіями, що відбуваються в думі і перед думою і переліцтовують себе у повторюваних без кінця френетичних оваціях. Все більше рознуздано тремтіла над цим стовковиськом придушувана з трудом лють національних пристрастей. Піднеслася вона до найвищої точки у хвилині, як на балконі появилися малі трибарвні прапорці. Вони виглядали при могутнім українським прапорі як діточі забавки і через те розсмішували та розярували.

Хвиля обурення проноситься понад обома партіями. Українці думають, що їх зрадили, москалі вважають, що з них глузують і їх ображують. Юрба народу перекочується як лявіна і вдаряє до порталю думи. Уміщені там готові до стрілу скоростріли стримують юрбу, а кінна сотня I-го Корпусу прочищує площу перед думою.

Юрба успокоюється, а ген. Штакельберг особисто вивіщує великий трибарвний прапор. Мабуть під вражінням того, що бачив передтим він сказав до мене по німецьки:

— В ночі можете цей прапор зіймати, але прошу вас, залишіть його тепер на місці.

Потім відїхав зі своєю дружиною в напрямку цитаделі.

Кілька хвилин пізніше візять через Хрещатик відділи Запоріжського Корпусу. Ледви побачили російський прапор на думі, зажадали також під погрозами обстрілу негайно його скинути. Бачучи це, зійшов я на долину і попросив полк. Сальського вияснити своїм козакам стан справи та успокоїти їх, а рівночасно іменував його як місцевого краяна командантом Києва. Всетаки в міжчасі вдалося комусь— мабуть

запоріжському старшині — зірвати російський прапор і кинути між товпу, яка в одну мить розірвала його на шматки.

Я рішаюся, негайно поїхати до ген. Бредова, щоби з одної сторони запобігти всяким непорозумінням, а з другої самому розпочати переговори.

Заки доставлено авта, даю наказ полк. Сальському негайно відправити відділи Корпусу Запоріжців для охорони дворців.

Зараз після того рушили авта в напрямку цитаделі. На розі Хрещатика і Александрівської вулиці, недалеко пам'ятника Олександра П. розривається нагло бомба або ручна граната, кинена з поверху одного дому на вулицю. Ця експлозія була якби умовленим знаком для дикої стрілянини, яку заінсценізували імовірно большевицькі агітатори, що крилися в місті. В одну мить місце, де перед хвилиною лунали одушевлені національні овації, перемінилося в терен жорстокого і кривавого вуличного бою.

Дика паніка огорнула величезні маси народу, більша скількість авт загородила вулицю, моє авто, в яким сидів окрім мене ще мій шеф штабу і сот. Верніш, застрягло в натовпі. Понад моїм автом і понад нами свистять кулі, вікна і крамничні вистави сипляться на вулицю, пронизливі крики страху мішаються із зойками ранених. Трупи застелюють вулицю і майдан. Мій шеф штабу вихилується далеко з авта наперед, щоби спонукати велике вантажне авто, що стануло перед нами, зіхати з дороги і щоби в той спосіб дістати вільну дорогу для нашого авта. В тій хвилині надлітає чвалом ззаду відділ кінноти — його тупоту ми серед загального галасу не чули — стручує мого шефа штабу і сот. Верніша на землю, оба лежать на бруку і нагло я залишаюся сам. Мій шофер шарпає

авто в бік, робить собі вільну дорогу і жене в напрямку цитаделі. Я врятувався як би чудом.

Звертаючи за ріг вулиці, наткнувся я на денікінський відділ, який задержує мене. Після короткої розмови з якимсь вищим старшиною, якого я повідомляю про ціль моєї їзди, додають мені одного старшину як супровідника і я їду далі. По дорозі стрічаю більші кольони піхоти, артилерії, машинових відділів і кухонь. Мене ще раз затримують і врешті дістаюся до V. гімназії, місце постою ген. Бредова. Там висів я. Мене спрямували до якоїсь салі, де я чекав яких 10 хвилин на ген. Бредова. За цей час прийшли ще такі українські старшини: от. Виметаль, сот. Тавчер, сот. Верніш, пор. Онишкевич і пор, Чехович. У їх приявности вів я переговори.

Могла бути яка 6-та година пополудні, як на салю увійшов ген. Бредов, окружений своїм штабом і старшинами. Після взаємного представлення забрав я слово і сказав меншбільш таке: Пане генерале! Наші війська заняли після тяжких боїв Київ; ми і ви воюємо проти спільного ворога: большевиків. Ми оба вояки і нас політика не обходить. Я прийшов сюди, щоби усталити з вами демаркаційну лінію, а потім разом далі воювати з большевиками. Політичні пертрактації залишм політикам.

Ген. Бредов відповів мені на те дослівно: „Київ, мать русскіх гарадов, нікагда не бил українскій і не будет!" Я ще раз звернувся до нього, щоб він залишив політику на боці і вказав, що ми повинні обговорювати тільки військове становище та що наші переговори мають тільки провізоричне значіння, бо я не маю ніяких повновластей робити тривалі умови. Роблю це тільки як начальний командант тієї групи українських військ, яка тут діє, щоби оминути конфліктів. Саме

в дорозі є вже делегація під проводом ген. Павленка, який має більші повноваження і кожної хвилини може наспіти. Ген. Бредов запитав мене, чи цей Павленко це Омелянович-Павленко, на що я йому нарочно дав відповідь, що я не знаю, котрий це Павленко. Бредов сказав, що оскільки це Омелянович-Павленко, то буде розстріляний; далше сказав, що з Гол. От. Петлюрою взагалі не буде переговорювати, що він бандит, і безпосередньо потім поставив мені питання, в яким відношенні ми стоїмо до Отамана Петлюри. Я виминув це питання і сказав, що Українська Галицька Армія після боїв з поляками була витиснена за Збруч і воює тепер з большевиками та що Українська Галицька Армія має власну Начальну Команду. Однак у яким відношенні стоїть наша Начальна Команда до Гол. От. Петлюри, не знаю. Рівночасно я запротестував проти того, що денікінські війська роззброїли наші відділи. На це він відповів мені, що наші війська роззброїли йому тяжку батарею і зажадав віддати йому цю батарею. Далше висловив він своє обурення на те, що наші війська зневажили російський прапор, скинувши його з будинку думи і пошматувавши. Він ствердив, що стрілянина не вийшла від його військ, але була большевицькою провокацією. Врешті зажадав від мене, щоб ми негайно залишили місто. Я відкинув це жадання, вказуючи на те, що ми і самі були здобули місто і що я також маю намір боронити міста перед кожним ворогом.

В місті чути тимчасом поодинокі постріли і татакання скорострелів.

Я пропоную Бредову стримати негайно всякі ворожі кроки, тому що йдуть переговори і вислати одного з наших старшин, щоби повідомити про це наші війська. Ген. Бредов не годиться на це.

Обурений до найвищих меж цією поведінкою ген. Бредова, що глузувала з усяких міжнародніх звичаїв, вихоплюю мій револьвер, подаю його ген. Бредову і заявляю, що в цих обставинах всякі переговори є ілюзоричні, що я без якогонебудь звязку зі своїм військом, лише одностороннє зорієнтований, вже наперед маю звязані руки, тимто й не маю свобідної змоги рішень і уважаю себе його полоненим.

Ген. Бредов заперечує полон, одначе обстоює дальше своє становище, що аж до закінчення переговорів ніхто не може віддалитися. Після того відходить зі своїм штабом і залишає мене самого з моїми старшинами. Година приблизно 9-та вечором.

Я був зовсім незорієнтований про положення моїх військ в цю хвилину. Через нервовий наказ полк. Микитки були тепер усі, у своєю часі свідомо поза містом сконцентровані відділи, в руху, на ріжних місцях, у величезному місті. Я сам зробив найбільшу похибку, що казав вмашерувати делегованим відділам Запоріжського Корпусу, через що скоїлася та ціла подія з прапором, яка дуже багато причинилася до заострення ситуації. Коли б її не було, може була б таки затримана первісне умовлена демаркаційна лінія.

На одну годину залишив мене Бредов самого, ця година була найтяжча в моїм житті. По моїй голові шибали страшні думки. Чому саме я мусів бути тим, на якого плечі зложено такий великий тягар і відповідальність? Де була давно заповіджена делегація з ген. Павленком, де був Головний Отаман Петлюра?

Після цієї одної години, що видалася мені вічністю, передумає я загальне положення Армії, яке не було рожеве.

Моя група зударилася несподівано з денікінськими головними силами.

2-га терська бригада напала на повстанчий загін отамана Ангела і, хоч була звязана нашим договором, ішла вперед на Хвастів. За нею ішов цілий 2-ий корпус Добровольчої Армії, через що була загрожена головна артерія нашої армейської групи далеко на її задах.

Також П. Корпус У. Г. А. і Група С. С-ів не рушили ще зпід Коростеня. Навпаки, за відомостями, що їх ми одержали ще у Хвастові, самі вони мусіли боронитися перед переважаючими силами ворога, що на них наступав.

В околиці Уманя надходили саме сильні відділи Добровольчої Армії.

Коло Попелюх стояли 3 большевицькі дивізії, які безупинно поновлювали свої спроби прорватися на Жмеринку.

В Одесі збиралася тимчасом нова група Добровольчої Армії під командою ген. Шілінга. Передні відділи цієї групи вели саме від 20. VIII. бої з большевиками біля Роздільної.

Коло 10. години приходить ген. Бредов і заявляє, що він готовий зачати переговори і заключити умову. Я випрошую собі ще час до надуми, під притокою, що я ще не рішився. Тимчасом сподіюся, що всежтаки може зявиться нагло ген. Павленко; також сподіюся довідатися дещо про положення з розмов денікінських старшин.

Про долю моїх військ у цю хвилину не знав я зовсім нічого. Я не знав, чи вони відступили, чи може їх роззброїли або взяли в полон. З розмов і донесень, що їх приносять, долітає до мене, що Денікінці обсадили думу і що полк. Штессель дійшов, не стрічаючи

ніякого опору, аж до двірця. В місті не чути вже ніякої стрілянини, панус повна тиша.

Тепер стає мені ясно, що денікінська армія справді має місто у своїх руках. Ген. Бредов використав час, коли я перебував у нього і чекав на нього, щоби підступно обсадити місто. Хоча на війні кожний засіб, що веде до мети, добрий, одначе його поведінка не була чесна, бо ми з ним не були на воєнній стопі.

Мої думки від тепер звернені на те, щоби рятувати Армію. Міста я вже не можу врятувати, але Армію мушу за всяку ціну.

На основі усіх цих розважань я рішаюся діяти самостійно, заявляю свою готовість виступити з міста і почати переговори.

Але ген. Бредову немов би ствердла шия за той час, він жадає від мене неможливого: наперед жадає здати зброю, а коли я це відкинув, жадає увійти з ним у військову злуку, що я теж відкинув.

Після чимало труднощів і торгів підписав я за протипідписом ген. Бредова договір, який у свому докладному змісті виглядав так:

1. Нижче наведена умова між російською Добровольчою Армією з одного боку і Українською Галицькою Армією з другого є чисто військового характеру і не має на евентуальний пізніший політичний договір ніякого впливу. Ця умова є лише провізорична, тому що засоблений у всі потрібні до цього повновласти ген. Павленко, як заступник загальної Української Армії, є саме в дорозі.

2. Українську Галицьку Армію признається як екстериторіяльну армію, яка воює з большевиками і яка зі свого боку визнає Добровольчу Армію як регулярну, територіяльну армію.

3. Українська Галицька Армія виступає з Києва і від-

ступає на лінію річки Стугни—Василькова—Кожухівки —Дамілівки—Заборя—Ігнатівки і річки Ірпеня.

4) На цій лінії будуть вестися далші переговори про евентуальні спільні операції.

5) Після підписання цієї умови будуть усі особи, що попали в полон другої сторони, звільнені в дорозі виміни.

6) Військове майно, що належало досі до У. Г.А., стоїть без перешкод знову до її розпорядження. Також уся зброя і воєнні засоби разом з амуніцією.

7) Від У. Г. А. залишається як довірений при команді Добровольчої Армії от. Виметаль і сот. Тавчер від Добровольчої Армії при Команді У. Г. А. полк. Ікс і штабскапітан Іпсильон із метою слідити за. переведенням повищих точок.

Після підписання цієї умови залишаю гімназію і приїзджая з моїми старшинами за виїмком от. Виметала і сот. Тавчера в товаристві денікінських старшин коло год. 2.30 рано на двірць.

Моє авто, в яким я приїхав .на переговори і яке чекало перед Гімназією, зникло, а на його місці стояло інше, старе. Денікінці моє авто виміняли.

Вертаюся тепер до опису подій, що склалися після мого відїзду на переговори перед думою. Мій шеф штабу от. Льобковіц оповідає про це так:

„Коли надлетів з заду відділ кінноти, почув я наглий удар, сильне шарпнення і упав через голову на брук, вулиці. Понад мною і біля мене падуть чвалуючі коні, спадають їздці. Прожогом перекочуюся, звитий у клубок, як їжак, до близького хідника. Руками і раменами охоронюю голову і обличча. Дістаю тяжкий удар копита в клуб. Інше копито наступає мені на ліве рамя. Ще кілька таких ударів і наступлень і я врятований.

Напів оглушений та покалічений, окровавлений і подертий волічуся до брами поблизького дому та переглядаю звідси місце подій. Авто генерала зникло, вулиця майже пуста. Зносять убитих. На місці мого упадку лежить 6—8 убитих і поранених коней. На уздечці одного, що піднявся з землі, волічється у поросі вулиці труп Запорожця. Тут і там падуть ще поодинокі постріли.

Підношуся з трудом і шкутильгаю назад до будинку думи. Там застаю потішне видовище. З обох сторін входу були поукладані на коротких деревляних підкладах величезні бетонні плити, призначені до брукування вулиць. У вузькі проходи поміж тими плитами повтискалося багато осіб, щоби окритися перед наглою, смертоносною стріляниною, що несподівано вибухла на майдані. Елегантно одягнені панове і пані сторчали там дослівно одні на других, не маючи спромоги висунутися назад, ані розлучитися. II-ий курінь 8-ої бригади вдався до рятування, витягаючи наперед пань і панночок за пояски на денне світло.

Знівечений і розбитий, не всилі зробити й одного кроку дальше, чекаю перед думою на поворот генерала. Телефонічне отримання перерване, нігде ні сліду якогось авта.

Вже сема година вечором. Чекаю в товаристві сот. Станимира на поворот генерала, як приблизно коло год. 9.30 нечаяно вмашеровують з майже усіх вулиць і вуличок, що виходять на майдан, сильні відділи Денікінців усіх родів зброї. Я був заскочений. Адже всякі ворожі кроки мали бути застановлені, а також всякі рухи військ вперед мали бути здержані.

Ізольований II/8 курінь обставлюють з усіх боків і звивають піддатися. Кажу себе завести негайно до головного команданта. Обурений закидаю полк. Штес-

селеві поведінку незгідну з договором і вказую на те, що ген. Кравс ще переговорює з ген. Бредовом та що перед закінченням і прийняттям до відома вислідів тих переговорів вяже нас одиноко попередня умова. Натє показує мені полк. Штессель письменний наказ ген. Бредова, яким доручено йому іти вперед аж до двірця. Мені не залишається нічого іншого, як догадуватися, що це одна з точок нового договору, заключеного в міжчасі між ген. Кравсом і ген. Бредовом, або сумніватися у віродостойності і любові правди російських старшин. Як обережний вояк роблю те друге і наказую врешті сот. Станимирові спорожнити будинок думи і старатися получитися з рештою своєї бригади. Однак запізно! Нас підчас нашої розмови окружили непомітно численні денікінські старшини і вояки і нагло заявили нам, що ми „полонені“. З зухвалою чємністю жадають від нас видачі зброї. Щєраз надаремно стараюся посередничити. Скреготючи зубами складає бравий курінь зброю. Всякий спротив бувби божевіллям.

На мою просьбу одержую врешті від полк. Штесселя дозвіл вернутися в товаристві одного денікінського капітана і 2-ох українських старшин до ген. Кравса. Потішаю тих, що залишаються і обіцєю їм скору поміч. В браку якої небудь підводи штигулькаю з трудом безконечними вулицями в напрямку двірця. По дорозі знову задержують нас нові кольони денікінської армії. Коло 12. години в ночі приходжу, майже рівночасно з полк. Штесселем, на особовий двірець. Прошу полк. Микитку зачекати, аж вернеться ген. Кравс і звертаю йому увагу, що двірець саме обсадив тепер полк. Штессель і що є небезпека обстрілу, а з другої сторони втеча самої команди корпусу нікому не поможе, доки ціла справа не буде виведена

на чисту воду. Але полк. Микитка не вірить вже у перемир'я і відіжджає під салвами російських стійок.

У потязі команди армейської групи здаю звіт Начальній Команді і очікую ген. Кравса, який вертається аж 1. IX. коло год. 2.30".

Стільки от. Любковіц.

Але, як сказано, у Києві з'явилася також Начальна Команда, яка була запрошена на історичне свято офіційного вмаршу. Чет. Паліїв писав про те спомини в „Новому Часі". Хочу навести тут головні дані з цих споминів:

„Ген. Тарнааский, його шеф штабу полк. Шаманек і вужчий штаб виїхали раннім ранком, з Винниці в напрямі Києва. В переїзді на стації Козятин повитав ген. Тарнавського сам Головний Отаман Петлюра, який вертався з фронту під Бояркою. Головний Отаман був у дуже пригнобленому настрою. Не дивниця, бо зі сходу наддвигали на лівий беріг Дніпра нові ворожі сили — Армія Денікіна. Ніхто не знав, як вона поставиться до нас. Ані політичний провід, ані Команда Армії не вияснили ще досі цього питання і ця непевність мучила всіх страшенно. Ген. Тарнавський звернув розмову на цю незвичайно актуальну справу. Гол. Отаман не вмів нічого на це відповісти. На кінець сказав, що негайно поїде до Кам'янця і скличе раду міністрів, на якій западе рішення в цій справі. Радив покищо не запускатися з Денікінцями в ніякі бої ані ніякі переговори.

Після того Гол. Отаман відїхав в напрямі Кам'янця, а ген. Тарнавський на Київ.

Потяг Начальної Команди приїхав коло 3 год. пополудні до Києва. На двірці стояв потяг І. Корпусу з його штабом. Штаб ген. Кравса, він сам і командант

І. Корпусу полк. Микитка були, як нас поінформував от. Куніш, у думі.

Вивантажено 2 авта і ми поїхали в місто. На дворці панував повний спокій. Ніщо не вказувало на бурю, що лютувала саме в цей час у місті. Наші авта доїхали аж до пам'ятника Бобринського, як проти нас надлетів чвалом з Шевченківського бульвару відділ галицької кінноти. Ми вискочили з авт і хотіли затримати відділ, але старшина закричав, що йдуть Денікінці і погнав дальше. Це була паніка, найгірше, що може бути на війні. За нами машерував у напрямі міста один курінь, здається 6-ої бригади. Коли побачив чвалуючу кавалерію, огорнула його також паніка і він завернув. Лише з трудом вдається нам здержати цей курінь, і обсадити Бібіківський бульвар.

Після того ген. Тарнавський видав наказ автам завернути на двірець".

Аж до появи цього спомину я взагалі не знав, що Начальна Команда У. Г. А. була 31. VIII. у Києві. Що вона при перших проявах замішання якнайшвидше відїхала, було зовсім слушно і в порядку, бо вищі провідники, у цім випадку найвищий провід У. Г. А., не повинні ніколи дати пірвати себе у паніку, щоби не стратити спокою і холодної розваги.

ПЕРШИЙ ДЕНЬ ВЕРЕСНЯ

Як уже було згадано, я зайшов коло год. 2.30 рано на особовий двірець. Він був уже зайнятий Денікінцями. Найвищим денікінським командантом був там полк. Штессель.

Я поінформував у загальних зарисах мого шефа штабу про події, які зайшли і про закінчене перемиря. Міжтим прийшов уже також наказ Начальної Команди

до команди групи відступати на Хвастів. Мій шеф штабу видав негайно потрібні доручення, при чому показалося, що за винятком куренів П/2 і П/8, що їх Денікінці роззброїли і вивезли до Дарниці, усі відділи вийшли з Києва.

На самім двірці прийняв мене полк, Штессель незвичайно чемно. На цьому місці не можу поминути, щоб не висказати своєї повної пошани до цього повного такту, шляхетного і під кожним оглядом увічливого старшини. Це був зразковий старшина, який без хитрощів і з повною коректністю додержував заключеного перемиря.

Видано нам назад не тільки все, привезене нами до Києва майно, але й те, що ми здобули на двірці від большевиків, зглядно те, що вони на ньому залишили, між тим кілька вагонів черевиків і одностроїв, як також прегарний зовсім модерний панцирний потяг. Коло полудня, після евакування цілого нашого майна, залишила команда групи Київ, ескортована нашим величавим панцирником, який на памятку української столиці, за яку йшло стільки боїв, дістав назву „Київ”.

В хвилині, коли наш потяг вїздив на стацію Пост Подільський, надїхав повною парою з противної сторони потяг, зложений з паровозу і 2 вагонів. На паровозі повівали два величезні білі прапори. Оба потяги затрималися. З противного потягу висів ген. Павленко, який їхав з делегацією на переговори з Бредовом. Приїздив якраз на 24 години запізно. Після привитання поінформував я його про те, що зайшло, повідомив його також про те, що сказав мені Бредов про його особу. Після того ген. Павленко стратив охоту їхати дальше і завернув. На мій запит, чому його місія так спізнилася, коли була заповіджена вже перед кількома днями, він

виправдувався тим, що не мав до розпорядження паровозу.

Аж після появи статті чет. Палієва стало мені ясно, чому ця заповіджена свого часу Урядом У. Н. Р. окрема місія з ген. Павленком не з'явилася аж до 31. VIII. Вонаж ніколи не була іменована. Її зложили аж після наради міністрів і тому вона спізнилася. Також маю таке скрите підозріння, що Головний Отаман вже 30. VIII., коли він був на фронті під Бояркою, довідався від своїх розвідчиків, що Денікінці є вже на лівім боці Дніпра в найближчій віддалі від Києва. Тому при зустрічі з ген. Тарнавським у Козятині був такий пригноблений і звідти його упізнання, щоби не входити в ніякі переговори.

Після того ми поїхали разом з ген. Павленком до Хвостова. Там передав я команду групи полк. Микитці, а сам поїхав з ген. Павленком до Винниці, щоби особисто здати звіт Начальній Команді.

Після того, як я здав докладний звіт у Начальній Команді, зробив ген. Павленко засідання делегації, на яке запросив і мене. Все те, про що я устно поінформував ген. Павленка, списано протоколярно і цей протокол; забрав зі собою ген. Павленко до Кам'янця.

ВІДВОРОТ

У зв'язку з повище описаним положенням Армії, рішилася Начальна Команда У. Г. А. зробити відворот на лінію Житомир—Бердичів—Козятин, отже на ту саму лінію, на якій моя група стояла 20. VIII.

Начальна Команда постановила дати тут своїм утомленим військам довший відпочинок і держатися передусім дефензивно. Притім Начальна Команда думала, що за цей час всетаки вдасться їй переконати Гол. Ота-

мана, що треба з огляду на примусове воєнне положення створити для дальших військових операцій наперед політичну основу. Була надія, що Гол. Отаман з браку якогонебудь іншого шляху, погодиться бодай із одним з двох противників, щоби врятувати Армію. Але ця надія не сповнилася.

Наш відступ відбувся насамперед тільки за лінію, визначену мною і ген. Бредовом як демаркаційну, щоби чекати там на висліди переговорів між ген. Павленком як заступником Уряду У. Н. Р. і ген. Бредовом. Але вже за кілька годин вертається ген. Павленко, не сповнивши свого завдання і повідомляє, що ген. Бредов взагалі не визнає Уряду У. Н. Р. і переговорює тільки з Українською Галицькою Армією.

Притім, як пізніше виказалося, ген. Бредов переступив повновласти, які виставив йому головний його командант ген. Денікін.

Від цього часу маємо одного нового, сильнішого від нас, ворога більше. Кожної хвилини можуть початися збройні сутички між ним і нами. А що не було у пляні проводу Армії зачинати бої, старається моя група можливо якнайскорше відвзятися від ворога, заки ще візьметься з нею за чуби.

До дня 6. IX. збираються усі війська моєї групи в околицях Хвастова. Одначе ген. Бредов майже не посувається за нашими задніми сторожами і лиш часом просліджує ситуацію панцирними потягами. Завдяки цьому дальший відворот групи на Козятин — Бердичів відбувається без перешкод. Група відходить у повнім порядку частинно залізницею, частинно приспішеними маршами здовж залізниці Київ — Козятин на нові становища.

Дня 10. IX. була група розташована так:

I. Корпус: 10. бригада у Червоній (фронт);

1. полк кінноти в Котельній (фронт);

9. бригада I. Корпусу біля стації Бровки (фронт);

5. і 6. бригади в Бердичеві (резерва).

III. Корпус:

2. бригада в околиці Ружина (фронт);

8. бригада в околиці Білилівки (фр.);

3. полк кінноти в Погребищі (фронт).

Запор. Корпус: 6. і 7. дивізії як резерва групи в Козятині;

7. дивізія стояла в цім часі відокремлено поза фронтом до розпорядження Штабу Дієвої Армії.

З 4 бригадами на фронті, з 4 бригадами згл. дивізіями поза ним, і обома полками кінноти на крилах, у постійнім поготівлю і міцній поставі, дивилася група спокійно в очі всяким можливим ворожим наступам.

Від Начальної Команди прийшли нові вказівки, як вести себе супроти Денікіна. Ці вказівки були досить дивні. Ми мали, на випадок наближення Денікінців, запитати їх, чи вони мають намір відноситися до нас ворожо, чи ні. На випадок, коли б вони заявили, що хочуть іти на нас як вороги, тоді мали ми створити на них вогонь. Цього наказу не можна було, розуміється, перевести у практиці і з часом витворився між нами стан, що був наполовину ворожий, наполовину неутральний. На всякий випадок цей стан не міг довго тривати.

Невтомно доповнювано усі частини новозмобілізованими вояками, наскільки лише стало на це зброї. Рівночасно розпочато будову укріпленої лінії, що йшла від Білополя через Ружин до Погребища. Окрім тих висунених становищ, уложено вущий, майже замкнений оборонний пояс довкруги Козятини.

II Корпус відступив після свого невдачного наступу на Коростень з горбів на полудне від цього залізничного вузла, тримаючи зв'язок з моюю Групою, аж на лінію Вільськ — Студениця на північ від Житомира. Група С. С. відступила на Баранівку.

Через це угруповання було становище У. Г. А. багато більше замкнене і більше відповідало плянові оборони Начальної Команди як це було перед Києвом або Хвастовом.

Дня 20. IX. Українська Галицька Армія станула, після свого даремного наступу на Київ, на цім самім місці, на яким стояла в тій самій годині перед місяцем. Підчас того, як на нашім фронті панував зглядний спокій, на Київ ішли безустанні, скажені наступи зміцненої і доповненої 12. большевицької армії. Кілька разів протискалися червоні у передмістя, а раз, хоч лиш на 48 годин, аж у саме місто. Ці наступи підтримувала дуже успішно червона дніпрова фльотиля, яка підпливала аж під мости, переривала шлях для поповнень оборонців і засипала саме місто гранатами.

Величаве місто стало видовищем дикого знищення. Київ, позбавлений нагло своїх найкращих сподівань, зовсім не був вдячний Бредову за його „освободження“.

Наш відпочинок не мав довго тривати. До цього часу Денікінці вдоволялися розвідками і принагідними висилками панцирних потягів перед наш фронт, не запускаючись притім у поважні бої. Міжтим ген. Павленко виїхав щераз до Києва, щоби переговорювати з Бредовом. Що було предметом переговорів, я не знаю і ніколи не довідався про те нічого автентичного. Хоч я розмовляв пізніше з ген. Павленком особисто у Козятині вже після його повороту з Києва, однак він у тім напрямку не виявив мені нічого. В загальному

називалося, що його завдання було таке, що він невідхильно мусів вернутися з негативним вислідом; мовляв треба було якоїсь притоки, щоби розпочати ворожі кроки.

І дійсно з початком жовтня почалися поважні бої з Денікіном. Денікін був тоді на вершку своїх успіхів проти большевиків і посунувся через Курськ та Вороніж аж до Орла. З уваги на те, що на Бредова безустанно сильно натискали большевики, мусів Денікін відірвати від своєї головної армії більші сили і кинути їх проти Української Армії. З тою метою злучено усі сили, що оперували на правім березі Дніпра, в одну армію під командою ген. Шілінга, яка даліше посувалася, тепер вже під одноцілим проводом, проти підкошеної тяжким тифом Української Армії.

Поволі зробився кінець вересня і надходила зима. Ті суворі предвісники струшували останнє сухе листя з дерев і сіяли дрібним дощем понад безкраїми рівнинами. Дороги і села змінилися в багнища. Мов би густий клей приліплював чорнозем до втомлених підшов і підків. Колеса підвод перемінювалися у вальці.

З'явився новий ворог — без політичних і партійних поглядів, але притім найнебезпечніший — і прилучився до наших трьох попередніх: тиф. Вже підчас літнього походу покликав він тихо одного або другого з утомлених бойовиків до вічного спочинку. Але серед радісних успіхів прощальні зідхання пролунали і забулися.

Свідомість безвиглядного політичного і військового положення разом з матеріальною безпомічністю Армії, фізичне вичерпання і з трудом поконувані злидні витворили пригноблений настрій. Всі ці обставини у злуці з лихою погодою приготували добре під-

ложжа для пошести. Зі страшною завзятістю проріджувала вона наші ряди. В поодиноких бригадах клала нараз сотні людей. Нечисленні лікарі, які вистачали, щоби обслужити здоровля Армії в нормальних часах, впали переважно жертвами свого обовязку. Шпиталів і санітарних уладжень у краю вже не було. Полеві і резервові шпиталі Армії далеко не вистачали — і таки не могли помістити майже повного стану Армії.

Серед таких несприятливих обставин почалася війна Української Армії з Денікірм. Він відтягнув повних 3 корпуси — яких 60.000 людей і кілька дивізій кінноти від своєї головної сили, кинув їх проти Української Армії і врешті таки не осягнув цілі.

Навпаки! Це помітне ослаблення його головних сил, що стояли у боях з большевиками, дало червоній армії час і нагоду для реорганізації на велику міру, після чого вона почала в перших днях листопада свій протинаступ. Цей протинаступ змусив Денікіна в початках грудня до втечі і врешті відкинув його на Кавказ та Крим.

У жовтні заняла головна сила ген. Шілінга — 2 корпуси і 3—4 дивізії кінноти — зі сходу і полудневого сходу Умань і вдарила після завзятих боїв з групою полк. Удовиченка через Христинівку на Брацлав і Жмеринку. Полк. Удовиченко держався до останнього. Хоробрість його малих сил, що склалися з 1. бригади У. С. С. і 11 бригади У. Г. А. та 2.000 людей Гютюника не могла мірятися з перевагою сил противника і могла заломитися. Середня група ген. Шілінга — слабкий корпус, найбільше 10.000 людей побила в половині вересня недалеко Бірзули першу і другу волинську дивізію Армії У. Н. Р., яка після відходу от. Шльоссера на Бершадь заняла його місце і посунулася здовж одеської залізниці аж поза Бірзулу. Ця група ішла на Жмеринку.

Тоді Найвище Командування Армії У.Н.Р. зважилося на остаточне рішення і попробувало ще раз — це вже останній раз — відвернути присуд долі та вирішити війну тільки боєм.

Головну масу Дієвої Армії — 3 дивізії Групи С. С., що їх відтягнули від Полонного і Запоріжський Корпус — зібрано в околиці Вапнярки для вирішного удару на Одесу, тоді коли III. Корпус У. Г. А. дістав завдання іти зі свого постою в околицях Козятина через Погребище і Фронтівку на Умань. Ця військова сила Головного Отамана Петлюри мала найвище 20.000 зле виряджених і виснажених хоробою людей. Вони мали привернути на наш бік воєнне щастя супроти добре вирядженого, три рази сильнішого ворога.

Головний удар звернено по обох боках головного шляху на Одесу так, що головні сили ген. Шілінга припадали на східне, а Дністер і Румунія на західне крило власного наступу. Цей наступ був відважним почином, навіть очайдушністю в тих обставинах і при переважаючій ворожій кінноті. Легко могло статися, що на цілу Дієву Армію, звязану на фронті, могли ударити головні сили ген. Шілінга на східнім крилі, побити, відтяти від, відвороту і або втиснути в Дністер, або взяти до неволі.

Цю хибу у пляні наступу мав вирівняти III. Корпус У. Г. А. Він дістав завдання стягнути на себе в околиці Уманя і звязати можливо якнайбільшу частину ворожої головної сили.

З того вивязалися незвичайно завзяті і криваві бої, які тривали тижнями і які дощенту вичерпали решту сили Української Армії, але також цілком підтягли сили ворога.

III. Корпусові приділювано бригадами I. Корпус. Пізною осеню звела армейська група бої під Монастирищем, під історичним Дашевом, під Линцями, над річ-

кою Соб та біля Липівня, Фронтівки і Острова з такою самою жертвенністю та енергією, як кілька місяців перед тим за Київ. Ворог ще досить дошкульно почув на собі гостре лезо нашого меча.

Тимчасом стягнуто і II. Корпус У. Г. А. і він, підтриманий бригадами I. і III. Корпусу, зводив в околиці Брацлава незвичайно завзяті і вперті бої з ворогом, якого перевага з кожним днем зростала.

Ген. Шілінг розбив при кінці листопада Дієву Армію, яка спершу досить легко дійшла аж до Бершаді і Балти, і гнав її рештки в обійми поляків.

В половині листопада була У. Г. А. така ослаблена безнастанними боями і хворобами, особливо плямистим і поворотним тифом, що при кінці цього місяця 1919 року вже, власне кажучи, не було ніякої Української Галицької Армії. Був лиш один величезний український галицький шпиталь. Українська Галицька Армія доборолася до краю.

Супроти розгрому Дієвої Армії і власної безпомічності та безсилля заключила У. Г. А. з ген. Шілінгом перемир'я.

І мене звалила недуга, я поклався у Гнівани на поворотний.

В тім часі приходили до мене знатні і впливові українські особи з найближчого оточення Головного Отамана і радили мені натиснути на Головного Отамана Петлюру, еventуальне навіть силою змусити його, щоби він кинув провадити діло, до якого зовсім не надається. На мос питання, як, власне, вони собі це уявляють і що сказав би на це український нарід, заявили вони, що Галичани є одинокі, що були б здібні довести розпочате діло до щасливого кінця. Ми, мовляв, одинокі, що маємо ще владу та повагу в краю і нарід був би нам зате лише вдячний. Розуміється само собою, що я від-

кинув ці намови і мовчав про них до сьогодні, але мушу тепер навести цей факт для добра історичної правди, щоби доказати, якою великою повагою ми тоді тішилися.

І дійсно ми зовсім не були чужинцями на українській землі. Український селянин, завзятий, скритий, вихований ворожою самоволею у природнім недовірі до всього, що приходить іззовні, який притім нетерпить нікого чужого на своїй землі, знав і інстинктом відчував, що він у нас мав і що з нами тратив. Охотно відчиняв він двері своєї скромної хати та вірно ділив нужду і смерть зі старшиною і стрільцем Української Галицької Армії. Але також москалі і поляки (ці останні на Україні ріжнилися від своїх галицьких краяннів більшою культурою серця і людяністю) співпрацювали з українцями у самаритянським ділі.

2 курені У.Г.А., роззброєні Денікінцями у Києві, так як і 2 залишені там для звязку старшини, попали там у полон, відколи зникли всякі вигляди на порозуміння між обома ворогами.

Притім ще раз у найяснішій світлі показалася прихильність і гаряча симпатія, яку в такім короткім часі здобула собі наша Армія по тім боці Збруча. Отаман Зелений, якого сильна індивідуальність мала так багато спільного з найкращими прикметами старого козацтва, хоч самого його облягав і сильно притискав у Трипіллі Денікін, освободив наших інтернованих у Дарниці старшин та стрільців і відправив їх під охороною своїх селян через Дніпро та дикі степи своєї батьківщини до нас.

Після розгрому Дієвої Армії стояла У. Г. А. перед альтернативою: або, залишивши усіх хорих, яких число доходило до 80% загального стану, і стративши майже увесь військовий матеріял, почати відступ у напрямку

Збруча і так, як це зробила Дієва Армія, перейти до поляків, або залишитися на місці, заключити з Денікінцями перемир'я і в той спосіб врятувати не тільки себе але й недужих.

Начальна Команда У. Г. А., яка зі звітів корпусних командантів і командантів відділів а також зі звітів санітарного референта докладно знала правдиве положення Армії, стояла перед одним з найтяжчих рішень. На плечах Начального Вождя лежала величезна відповідальність і в свідомості цієї відповідальності він міг рішитися тільки на цей одиноко правильний крок: рятувати Армію.

ВІДВОРОТ НА ПОЛУДНЕ

Після підписання перемир'я й умови з Денікіном мала У. Г. А. вибратися з заповітреної околиці і перейти на Крим, щоби там вповні прийти до сил. З тією метою сконцентрував я свій корпус в околиці Гнівая, щоби звідти виправити його на полудне, а саме до Ольвіополя. Однак відїзд військ опізнився, тому що був страшний брак вагонів і палива. Це опізнення було нам зрештою дуже на руку, бо ми використали цей час на те, щоби привести знову до порядку наші частини. Була це також добра нагода позбирати наших розкинутих по всіх усюдах хорих, уладити нові шпиталі, підтягнути етапні і харчові установи та спокійно приготувати все до відїзду.

У цім часі — я вже був виздоровів — довідався я, що Головний Отаман казав арештувати ген. Тарнавського і його шефа штабу полк. Шаманека за перемир'я і заключення угоди з Денікіном. Ген. Тарнавського а також полк. Шаманека військо дуже любило і тому так старшини як стрільці мого корпусу були цим дуже занепокоєні та озлоблені. Новим Начальним Вождом імено-

вано ген. Микитку, а його шефом штабу ген. Ціріца. Я звернувся до Начальної Команди з запитом, як вона може дозволити, щоби Головний Отаман мішався у внутрішні справи У. Г. А., коли судити про це компетентні тільки українські галицькі старшини. На це дістав я від нової Начальної Команди резерват, в яким вона випрошує собі всяке вмішування у цій справі. Однак рівночасно поінформовано мене, що наказ арештування підписав також пан диктатор Петрушевич. Вsetаки я тим ще не задоволився, а поїхав до Винниці, щоби особисто поінформуватися про цілу подію. Я говорив з ген. Микиткою а також з ген. Ціріцом. Оба заявили мені, що арештування наступило під натиском Головного Отамана Петлюри, одначе ціле це арештування є тільки рго фогта, що судьями є виключно українські галицькі старшини і що обом не спаде волос з голови. Успокоєний вернувся я назад до Гніваня.

У другій половині листопада відвідав нас у Гнівані новий шеф генерального штабу Армії ген. Ціріц і розвинув перед нами при тій нагоді свої погляди щодо реорганізації Армії. Досі складалася вона з 3 корпусів, а тепер з огляду на великі втрати у старшинах, мужві і матеріалі мала бути перемінена на 3 дивізії. Він повідомив нас також, що саме зачалися переговори Антанти з Італією, щоби перевести з Італії морем до Одеси наших вояків, які є там у італійським полоні. Вони, виеквіпувані і виряджені у зброю та амуніцію французами й англійцями, мають доповнити наші війська. Після повного розгромлення большевиків буде признана нам в нагороду за нашу збройну поміч Східня Галичина.

Ми були захоплені цією вісткою. Наші дотеперішні труди і пролита кров мали нам вsetаки принести сподівану і так гарячо бажану волю. Але залишався притім гіркий посмак. Що станеться з нашими братами у Ве-

ликій Україні? Всетаки ми сподівалися, що знайдеться якийсь вихід і що Велика Україна буде щонайменше як самостійна держава у федерації з Росією.

При кінці листопада прийшов від Начальної Команди наказ, що команда III. Корпусу і 2. бригада мають перейти до Винниці. Мене іменовано командантом міста Винниці, а мої 2. і 11. бригади мали творити її обсаду.

Обовязки команданта корпусу, а окрім того команданта міста забирали мені весь мій час. Я мусів дбати не тільки про лад і безпеку у місті. До цього стягнуто усю галицьку жандармерію, яку її командант от. Волощук взірцево зорганізував і перевів службу безпеки. Я мусів дбати також про забезпечення Винниці перед повстанським отаманом Шепелем, який оперував у околиці Літина. Хоч ми згідно з умовою не мали воювати проти українців, однак Денікінці дивилися на Шепеля як на большевика і мені не лишалося нічого, як виставити безпеку від Літина, хоч ми потайки стояли з ним у звязку і знали напевно, що з того боку не маємо чого боятися.

На північ від нас стояв I. Корпус. В цім часі перебилися деякі рештки Армії Петлюри під проводом ген. Павленка, які не хотіли ставати під опікунчі крила поляків, через район I. Корпусу до повстанців і принесли деякий непорядок у його ряди.

Ціла атмосфера зачинала бути напружена як перед бурею. Червоні зреорганізувалися і почали сильну офензиву проти Денікіна. Рівночасно в цілім краю почався фермент. Денікінці, попри яких революція перейшла так якби безслідно, нічого з неї не скористали, ані нічого не навчилися. Вони не зірвали зі старим режімом, хоч нашій Армії залишили всі українські признаки і пильно оминали всього, що могло би якнебудь образити наші національні почування.

Населення починало бути невдоволене. Зерно, що його засіяли галицькі українці, пустило вже глибоке коріння. З нами прийшов у населення упорядкований але свободолюбний дух. Запроваджено знову російську адміністрацію, знову урядовано по російськи і повернулася російська мова як офіційна. З військами Денікіна вернулися також і дідичі і наново почався терор. В цілім краю ферментувало. Дотого большевики заляли цілий край тьмою агітаторів, які наново підбунтовували нарід проти старорежимців. Приходили вісти про щораз нові напади, стара, ледви приборкана гидра, знову підносила голову. При таких обставинах можна було передбачувати, що панування Денікінців не буде довге.

І так кінець Денікінців наближався. Наша Армія лежала покотом у недузі і не могла йому допомгти. 19. листопада большевики, які побідно ішли вперед, заняли Київ. Наш відїзд загаювався щораз більше і більше. Замість завагонувати і відтранспортувати нас, уживали Денікінці свого скупого залізничого парку до вивожування свого воєнного матеріялу, тяжкої артилерії і летунського корпусу до Одеси. Все інше стояло ще на місці. Коли вже большевики відібрали Денікінцям Бердичів і потім Козятин, потягнулися денікінські війська ще перед У.Г.А. в напрямі Одеси, так що тепер У.Г. Армія мусіла крити Денікінцям відворот. І. Корпус переняв криття Винниці в околиці Калинівки, а П. Корпус в околиці Липівця.

З огляду на те, що П. Корпус не мав до розпорядження ніяких транспортних вагонів, вирішено розпочати марш на полудневий схід пішим походом.

В перших днях грудня розпочався відступ П. Корпусу здовж залізничої лінії Винниця — Одеса. Вже передтим поробив мій бувший шеф генерального штабу всі можливо якнайдокладніші і найбільше запобігливі

приготування. Для тих хорих, що їх не можна було транспортувати, улажено 3 великі лічниці, вивінувані, наскільки це було в наших силах, якнайдбайливіше. Місця постою цих лічниць були такі: Гнівань, Тиврів і Красне. При улаждуванні цих лічниць підпомагало нас дуже видатно цивільне населення. Воно жертвувало на цю ціль сінники, ліжка і білизну. В кожній лічниці залишено лікарів, ліки і санітарну обслугу, а корпусна інтендантура засобила їх у харчі на 3 місяці. З тяжким серцем розставалося наше військо зі своїми хорими товаришами зброї, залишаючи їх під опікою Червоного Хреста, в надії, що і большевики лишать у спокою тих, що стоять під цим міжнароднім знаком.

У справі прохарчування військ підчас походу пороблено основні зарядження і заходи. Корпусна команда і кожна бригада зложили собі кожна окремих харчевий потяг, навантажений харчами на 4—5 місяців. Бригади і харчові потяги так посувано вперед, що кожна бригада кожного четвертого дня доходила до якоїсь залізничної стації, де заставала вже свою харчеву валку, забирала собі харчів на 4 дні, перевантажувала на свій обоз, а за 4 дні знову на якійсь стації діставала свої харчі на нових 4 дні і т. д.

При кожному харчовому потязі причіплено також кілька опалюваних вагонів з тою метою, щоби забирати до них тих, що занедужають підчас походу і не лишати їх подорозі. Санітарний шеф корпусу зложив зі свого боку санітарний потяг, який мав збирати хорих з бригад і відвозити до Тирасполя, де улажено більшу лічницю.

Завдяки цим заходам, коло яких поклав великі заслуги приділений до генерального штабу Ш. Корпусу сот. Ревюк, Ш. Корпус мав змогу посуватися досить скоро вперед. Марші відбувалися в грудні і січні 1920 р.

Погода була зимна але суха, дороги замерзлі і це облегчувало похід. Деякі труднощі в поході мали лише обози й артилерія через те, що коні через брак острих штолів не могли бути остро ковани. Також з пашею для коней не було добре. Поза сіном і соломою не діставали коні за весь час походу ніякого твердого корму. Ця обставина а також брак стаєн і злий догляд коней підчас маршів причинилися до того, що дуже багато коней упало, а майже 90% дістало пархи.

Коли ми дійшли до стації Веселий Кут, передали мені там телеграму від Генерала Ціріца, в якій він взивав мене, щоб я чекав на нього на цій стації. Він саме був в Одесі, щоб пертракувати з ген. Шілінгом про нашу дальшу долю. Большевики дійшли були в тому часі вже до Буга і навіть перейшли його. Коли ген. Ціріц, вертаючися з Одеси, зупинився на стації Веселий Кут, всів я до його потягу і товаришив йому до Крижополя, тодішнього місця постою Начальної Команди. Подорозі інформував він мене про висліди своїх переговорів з ген. Шілінгом. Його звіт розторощив мене. Що з Денікіном було чимраз гірше, це я знав, але що він стоїть перед упадком, це мене заскочило. Підчас мого походу, на полудне одержав я лише скупі відомости про події на денікінським фронті, тому я був заскочений такою фатальною вісткою.

З ген. Ціріцом, який був моїм товаришем з військової школи і якого я стрінув пізніше в 1914 р. як шефа генерального штабу дивізії т. зв. Edelweisdivision — лучили мене крім службових також приятельські звязки, тому він сказав мені все щиро і чесно, нічого не промовчуючи і не затаюючи. Він заявив мені, що на його думку і згідно з його особистими поміченнями розвал Денікінців неминучий і припечатаний та що їх повна ліквідація це тільки питання тижнів. Зайшло вже так да-

леко, що ген. Шілінг поставив йому пропозицію, щоби Українська Галицька Армія переняла оборону Одеси і Тирасполя, і що ген. Шілінг хоче навіть піддатися під її команду. Дальше сказав мені ген. Ціріц, що він обговорював з французькими та англійськими заступниками в Одесі думку, щоби перевести Українську Галицьку Армію на неутральну румунську територію і що саме вислав з тією метою до Тирасполя отамана ген. штабу Цімермана, щоби увійти з румунами в переговори в тій справі. На це я завважив, що Румунія як держава заприязнена з Польщею, не дозволить нам на перехід на свою територію, а коли й дозволить, то поступить з нами так само як свого часу з Корпусом Запоріжців. Однак ген. Ціріц уважав, що Румунія, залежна від держав Антанти, не зважиться заборонити нам переходу. А хоч би після нашого переходу румуни й роззброїли нас, то це всетаки не булоб ще таким великим нещастям, найважнішою річчю є зберегти за всяку ціну живий матеріял. В найгіршім разі мусли б ми вибороти собі перехід навіть зброєю. Накінець просив мене, щоб я не виявляв нікому своїх сумнівів, щоби через те не викликувати в Армії неспокійних настроїв.

В тім самім потязі їхав також денікінський звязковий старшина при нашій Начальній Команді ген. Стойкін, з яким я мав також коротку розмову. Підчас тієї розмови сказав ген. Стойкін, що Денікін зробив найбільшу похибку, зачинаючи боротьбу з нами; він заявив також, що свого часу ген. Бредов переступив свої повновласти, коли не хотів порозумітися з нами щодо демаркаційної лінії, але що виною в тому всьому нещастю є особа Головного Отамана Петлюри. Денікін напевно увійшов би в переговори з кожним іншим українцем, тільки не з Петлюрою. Тепер вже, розуміється, запізно, розвал вже майже неминучий, одинока і остання надія це ще

Українська Галицька Армія, яка може ще в той спосіб врятувати ситуацію, що, сконцентрована під Одесою, старила би при допомозі німецьких кольтоністів оборонний відтинок, за яким зібралися б та зорганізувалися б рештки денікінської армії, щоби потім почати нову офензиву проти большевиків.

На другий день вернувся я до Веселого Кута, а звідти поїхав до Гофнунгсталою, куди перейшов у міжчасі штаб Корпусу. Два дні пізніше прийшли з Начальної Команди диспозиції щодо нашого переходу до Румунії. Мій корпус мав перейти через Дністер під Григоріополем і на захід від нього, а на випадок, якби румуни забороняли переходу, мав здобути його зброєю.

Тут, для історичної правди, мушу подати одну подію. Прибувши до Гофнунгсталою, завважив я, що мій шеф штабу от. Льобковіц, до якого я досі мав повне довіря і який досі взірцево провадив як операції так цілий відступ, почав як не просто саботувати накази Начальної Команди, то щонайменше повільно їх виконувати. Ціла його поведінка робила на мене вражіння, що він, так як це робив Іий і Пий Корпус, не хотів машерувати дальше. Він, здавалося, увійшов у потайні звязки з тими двома корпусами, а головно з першим, які змагали до того, щоби передати Українську Галицьку Армію большевикам. Знати напевно я нічого не знав, але мій військовий інстинкт вичував щось такого. Хоч мій шеф Генерального штабу був дуже талановитий, дбайливий, надійний, енергійний, майже неггнутої волі і невисипущої активності старшина, хоч я дуже високо його цинив і ніколи досі не обмежував кругу його ділання, я всетаки у свідомости моєї великої відповідальности супроти Армії і народу, якому я хотів вірно служити, постановив розлучитися з ним.

Після дуже драматичної сцени, що відбулася на його квартирі і після попередньої згоди Начальної Команди на звільнення мого дотеперішнього шефа Генерального штабу, ми розійшлися як добрі приятелі. Внутрі було мені дуже прикро відпускати від себе такого вірного співробітника, але я був занадто вояком, і ніяк не міг стерпіти, щоби раз видані накази не були якнайдокладніше виконані. Наслідником от. Льобковіца призначив я приділеного до оперативного штабу сотника ген. штабу Купчанка.

В Гофнунгсталі стрінула мене ще одна болюча вістка. Підчас походу захворів на тиф командант 2-ої бригади от. Виметаль і його забрав до свого опалюваного вагону харчовий потяг бригади. Цей потяг саме прибув до Веселого Кута і я дістав у Гофнунгсталі вістку, що з от. Виметалем дуже зле. Хоч я на цю вістку негайно вислав до Веселого Кута свого нового санітарного шефа Корпусу, денікінського лікаряполковника, однак ратунок був уже спізнений і от. Виметаль помер того самого дня. Армія стратила в от. Виметалі незвичайно відважного і визначного старшину, що вірно служив українському народові, що саме як один із перших вступив у ряди борців за його волю і незалежність. Це був старшина з крові і кости, людина правого характеру, люблений і цінений підвладними, шанований і поважаний вищими командантами. 3. лютого 1920 р. зложено його тіло на вічний спочинок на залізничім кладовищі у Веселім Куті.

6. лютого стало положення ген. Бредова катастрофальне, цілі відділи дезертирували і втікали в напрямі Гофнунгсталу. Багато приходило до мене і просило виставити їм посвідки, щоби могли вертатися до дому.

В міжчасі були видані накази і зроблено усі приготування до переходу Корпусу на територію Румунії.

Корпус почав марш в напрямі Дністра. Згідно з диспозиціями Начальної Команди мав Корпус перейти Дністер під Григоріополем і Кучею, щоби стати пізніше на полудневий схід від Кишинова. Виконуючи ці диспозиції Корпусна Команда, 8. бригада і 11. бригада мали перейти Дністер під Григоріополем, а 2. і 14. бригади а також кавалерія і артилерія біля Кучі. Передтим вислано ще парламентарів, щоби порозумітися в цій справі з румунською владою. У звязку з тим, що коло обох місцевостей не було ніяких мостів через Дністер, просліджено передтим докладно місце переходу. Дністер замерз, лід був досить грубий і проби виказали, що може переїхати ним безпечно як артилерія так і тяжкі вози.

Парляментарі, що були вислані наперед, зголосили Команді Корпусу, яка находилася тоді в Кассель, що від румунів нема ще ніякої відповіді. Вони мусять наперед скликати раду міністрів, яка вирішить, чи перепустити Українську Галицьку Армію, чи ні. Тимчасом бригади продовжували свій марш і прийшли над Дністер, а від румунів все ще не було ніякої відповіді. Аж сталося щось, чого ми не сподівалися. Румуни на свому боці почали нагло розбивати на Дністрі лід, оподалік заїхала артилерія, а сильні відділи піхоти обсадили румунський беріг. Нам стало ясно, чому вони зволікали так довго з відповідю. Вони взагалі не хотіли нас перепустити, а щоби зискати на часі, заки прийде їх військо, вдумали байку про раду міністрів.

В таких обставинах було би божевіллям форсувати перехід, тимбільше, що того самого дня прийшла до нас телеграма від Начальної Команди в Балті, яка сповіщала таке: Українська Галицька Армія заключила договір з большевиками і називається тепер Червона Галицька Армія. Генерали Микитка і Ціріц скинені

й арештовані. Шефом генерального штабу іменованій. полк. Шаманек. Всі рухи військ застановити. Я маю дальше вести Команду Корпусу. Треба негайно розпочати ворожі кроки проти денікінських військ і відібрати їм якнайбільше матеріялу. Мої відділи маю розмістити за власною думкою і чекати на дальші накази.

Телеграму вислав Галицький Ревком. Це було 10. лютого 1920. р.

Ця телеграма неймовірно мене заскочила. Спершу я зовсім не повірив їй і думав, що це містифікація з боку большевиків, бо до цього часу я зовсім нічого не знав про події, які зайшли у Начальній Команді, а також у першій і другій Корпусі. Тому я казав негайно запитатися в Начальній Команді, чи ця телеграма дійсно вийшла від неї і чи підписав її полк. Шаманек. Коли прийшло з Начальної Команди потвердження, прийняв її до відома. Того самого дня приїхав також до мене інтендант сот. Навроцький, поінформував мене усно про все та запевнив мене при цій нагоді, що моїй особі не грозить ніяка небезпека і що я спокійно можу вести дальше Команду Корпусу.

За час чотирьох місяців ми мали вже другого союзника: ми стали червоні.

Ч. У. Г. А.

Про події в I. і II. Корпусі не можу нічого сказати. Оба Корпуси залишилися дуже далеко поза мною і я був з ними лише в дуже слабих зв'язках. В останніх часах оба Корпуси розташувалися в цукроварнях і не йшли вже дальше.

Після того, як Денікінці зліквідували Дієву Армію і Головний Отаман перейшов до поляків, опустив і Диктатор Др. Петрушевич Камянець Подільський і поїхав через Румунію до Відня. Так Армія залиши-

лася без політичного проводу. І так почали старшини I-го і II-го Корпусу політикувати. Я у моїм Корпусі не допустив до політикування старшинського збору. Я виховав моє військо і старшин на здисциплінованих вояків, що мусіли виконувати видані накази без проволоки і якнайточніше. Нема нічого більше шкідливого як політикуючі старшини і вояки, така армія як воєнний матеріал неужиточна.

Як одинокую стійну облекшуюючу і оправдуючу обставину на це політиканство старшин можна признати, що після відїзду Диктатора Др. Петрушевича Армія була без політичного проводу, отже здана на себе саму. Одначе цей політичний провід можна було установити також інакше, не так, як це сталося. Не творити тайні комітети, що дуже пахли большевицькими комісарами і чрезвичайкою, а вибрати з Армії кількох старшин, що мали довіря цілої Армії і яких політичному проводові напевно радо була б піддалася ціла Армія. А так створено тайний комітет, що хотів навіть забити одного Генерала.

Про існування цього політичного комітету довідався я випадково аж у січні 1920 р. і уважав це за samozрозуміле, що такий комітет мусів скластися. З осіб, з яких складався комітет, знав я особисто лише сот. Мокрого. Що цей комітет має рішальний вплив на диспозиції і накази Начальної Команди, цього я взагалі не знав.

Але часами це дуже небезпечно змішувати політичні справи з військовими. Яка користь була політичному комітетові робити найкращі політичні комбінації, коли військово не можна їх було виконати. Ми пережили вже повчальний приклад на Головнім Отамані, якого політичні пляни та аспірації були такі великі, що Армія ніяк не могла їх виконати і через брак усякої

дипломатичної передбачливості їх зовсім розбила.

Адже наша Армія була смертельно хора, ми мали замість Армії лише один мандрівний шпиталь, отже найважливішою журбою всіх повинно було бути передусім рятувати Армію, яка залишилася як одинокий символ державности, перед певною загибеллю. Так бодай я це розумів і всіма засобами змагав до того, щоби перевести мій корпус в околицю, яка моглаб своєю допомогою запевнити йому прожиток і спокій і де можнаб поволі привести хорих до здоровля. Найвигіднішими до цього видавалися мені німецькі кольонії на полудневий захід від Одеси. Тамошнє населення було багате, стояло на високім ступені культури і дійсно, як ми там прийшли, приняло нас дуже гостинно.

Для всіх тих, що не знають цієї околиці, попробую її описати. Ціла ця околиця на полудневий захід від Одеси та Акерману в Бесарабії, це був за часів цариці Катерини відвічний неужиток. Були там в давнину величезні ліси і болота. Катерина забажала зробити цю околицю управною. З тією метою закликала німецьких кольоністів, віддала їм дуже великі привілеї. Кожна родина мала право на щонайменше 80 десятин землі. Ті колишні пустарі, ліси і багнища творять сьогодні завдяки невтомній пильності німців, одну з найурожайніших околиць совітської держави, правдивий збіжевий шпихлір. Селяни були тоді дуже маючі, села дуже великі, доми гарні і солідно будовані, вулиці широкі. Кожний дім мав щонайменше 2—3 кімнати з квітником і гарним подвір'ям, на яким стояли господарські будинки. Рілля там дуже урожайна, так званий чорнозем, який ніколи не потребує гноєння.

Ці німецькі села задержали у своїй внутрішній самоуправі старі німецькі, царицею Катериною, їм зали-

шені та упривілейовані права. Щодо релігії, то були вони переважно протестанти і мали по своїх селах дуже гарні церкви. Кожне друге або третє село мало також свого пастора. Католиків було мало. Майже всі управляли рілю, годівлю коней і овець. Рогатої худоби ховали мало. Щодо коней, то витворили вони окрему расу, т. зв. німецьку, схрещення з орловською расою. Ці коні дуже високі і гарні, переважно вороні. Були вони дуже легкі, добрі бігуни, але замало тверді. Оповідали мені, що місцеві німці були особливо горді на своїх коней і що деякі господарі тримали їх і по двацять штук. Довга війна та безустанні реквізиції зменшили а навіть зовсім винищили і в цій благословенній закутині запас коней. Большевики практикували т. зв. виміну коней. Вона полягала на тому, що большевик, прийшовши в село, вимінював свого збідованого коня на доброго. Я завважив, що селяни, щоби цього оминати, зовсім занедбували своїх коней, а навіть заражували пархами.

В кожному селі було безліч курей і багато гусей. Зате садовини не було ніякої. Кожне овочеve дерево гинуло по 2—3 літах. Також і лісів не було, росли лише акації. Палили тут тільки соломою.

Люди — чоловіки і жінки — дуже пильні, роботящі. Вени міцно трималися ще своїх старих і традиційних звичаїв та обичаїв і мали незвичайний громадський змисл. Всі жили у добробуті. Таких, що нічого не мали, або мали обмаль, було дуже мало; вони свое господарство або пропили, або програли. Гостинність дуже велика і ніколи не траплялося, щоби чужинець, що зайшов до хати, відійшов ненагодований і ненапоений.

Свою расу удержали вони доволі чисто. Майже ніколи не траплялося, щоби німецький селянин оженився з православною і навпаки. Всі говорили по російськи

і по німецьки. Зв'язок зі старими кр'янами в Німеччині удержували дуже живий. Тому що всі були землевласниками, були завзятими ворогами комунізму.

Що сталося б з нами, колиб Денікінові справді було вдалося розбити большевиків, про те, правду кажучи, не боліла мене голова. Армія була б врятована, а все інше показалося б у будуччині. Але що заподіяли нам большевики після нашого переходу до них, це ще напевно памятають усі учасники. Вони зрабували нам те, що найдорожче, наш патріотизм, наше українство і хотіли зробити з нас інтернаціоналістівмоскалів.

Так отже дня 20. лютого 1920 р. ми зовсім нагло і несподівано стали червоні. Яка доля нас чекала, не знав ніхто. Ми прийняли цей крок Начальної Команди з деяким острахом в серці, але спокійно і довірливо.

На всякий випадок я постановив тримати мій Корпус можливо якнайбільше при купі і тому наказав таке розташування:

Штаб Корпусу і безпосередно підчинені йому формації — Бергдорф.

2. і 14. бригади — Гліксталь.

8. бригада — Нойдорф.

11. бригада — Затише.

Кіннота в Кассель.

Залізничі стації Затише і Веселий Кут залишилися також у моїх руках, а розташувалися там корпусна і бригадні інтендантури. В такім угрупованні вижидав Корпус дальших подій.

Я призадумався зараз на початку, що маю зробити зі своєю особою. Я під ніякою умовою не хотів служити лід большевиками, також боявся за безпеку мого життя, бо два Генерали саме були вже заарештовані. Хоч мене з усіх сторін запевняли, що мені не грозить ніяка небезпека, я встаети не вірив цьому ми-

рові. Я роздумував довго, заки рішився. Вправді большевиків ще тут не було, однак могли незабаром прийти і тоді було б запізно. Я перевів дві безсонні ночі, борюся сам зі собою, щоби дійти до якогось остаточного рішення. Врешті я рішив утікати.

Хоч жаль мені було дуже мого корпусу, хоч як я до нього привязався і турбувався його дальшою долею, однак що міг я їм допомогти. Генералів большевики ненавиділи, а я був генералом. Вони могли арештувати мене, вивезти і ніякий когут за мною не запіяв би. Я міг також спокійно довіритися опіці мого війська, бо можу підхлібити собі свідомістю, що я вповні зєднав собі любов, повагу і довіря моїх старшин і стрільців. Вони не видали б мене так на перший зазив, але що могли й вони учинити проти насильства. Я не втаємничував нікого у мій плян утечі і виїхав тільки з моїм чурою, під притокою відвідати 2. бригаду, до Гліксталу, щоб звідти через Григоріопіль утікати до Румунії. Я переночував у Гліксталі і на другий день вранці поїхав до Григоріополя, але там побачив я жахливу картину.

Генерал Бредов, якого большевики розгромили дощенту, даремно просив румунів, щоби перепустили його з рештками війська біля Тирасполя через Дністер. Його відділи, які хотіли перейти через міст, прийняли румуни вогнем і прогнали назад. Йому не лишалось нічого, як іти на захід здовж Дністра в обійми поляків. У Григоріополі я побачив саме похід цих сумних решток. Загнані, винужденілі постаті, що на їх обличчах малювався жах, посувалися в не порядку як тіні. Тріумфатор зпід Києва, що колись згори дивився на Українську Галицьку Армію, шукав тепер охорони за її плечима. Які тяжкі почування мусіли огортати цього чоловіка, коли він врешті перебився здовж Дністра зі

своїми несповна 3 тисячами вірних вояків до поляків, щоби скінчити в таборі полонених.

У Григоріополі, посередині замерзлого Дністра, стояла збудована буда з дощок. У ній сидів румунський старшина, наскільки не милося — сотник. Він був получений телефонічне з румунським берегом і мабуть обсервував, що діється у Григоріополі. Я представився йому і просив дозволу тільки для моєї особи перейти на румунську територію, щоби звідти могли переїхати до Відня. Він був дуже ввічливий, але сказав мені, що не має права перепустити когонебудь на другий бік, однак запитався, а я маю зголоситися знову за годину. За годину пішов я знову туди і запитав про відповідь. Старшина заявив мені, що мою просьбу передано далше до Букарешту і щойно рада міністрів вирішить, чи мене можуть перепустити. Отже знову рада міністрів! Я знав уже все до кінця.

Я вернувся ще того самого дня до Гліксталю, стидався у душі мого невдалого заміру і постановив вірно ділити мою дальшу долю з моім військом. На другий день стрінув я у Нойдорфі, місці постою 8. бригади, денікінську кінну бригаду в досить добрім стані. Вона творила мабуть охорону на правім крилі уступаючої здовж Дністра головної сили армії Бредова. Осьма бригада залишила Нойдорф і перенеслася до Бергдорфу, щоби не мусіти бути в одній місцевості з Денікінцями. Згідно з наказом ревкому мав би я напасти на денікінську бригаду, однак я цього не зробив і залишив її спокійно ночувати: між були ще вчора союзниками. Я вважав це за неморальне, окрім того такий взаїмний пролив крові не мав ніякого глузду, ми дуже потребували спокою. Коли денікінська кінна бригада, яка загалом залишалася в селі всього один день і одну ніч, відійшла, вернулася 8. бригада знову до Нойдорфу.

День пізніше, докладної дати я нажаль не з'явив, зіткнулися ми з першими большевицькими відділами. Про їх наближення ми були завчасу повідомлені. Я зорганізував собі дуже добру розвідчу службу і знав про всі події у промірі 40 кілометрів. Щоби зазграїти малу комедію, яка проте мала перейти безкровне, дістала 2. бригада наказ обстріляти большевиків під покришкою, що ми взяли їх за Денікінців. Артилерія заняла становища, а піхота обсадила терен перед Гліксталем. Як тільки большевики показалися, обстріляла їх наша артилерія, їхня артилерія відповіла на обстріл, без ніякої шкоди для нас. Після такої виміни стрілів виставили ми нараз білі прапори і стримали вогонь, а большевики зробили те саме. Наша бригадна кіннота виїхала напроти них, дала себе пізнати як галичан і просила вибачення за обстріл, при чім командант заявив, що ми думали, мовляв, це наближаються Денікінці. В цей спосіб ми добре в них записалися. .

Я був дуже цікавий пізнати наших нових союзників, „товаришів“. Зібравшись яких 4 км. перед Гліксталем, вони вмашерували в село в такім порядку: на самім переді їхав малий відділ кінноти з кількох їздців. Яких 400 кроків за ними відділ кінноти 50—60 кіннотчиків, за ними коло 40 возів по 5—6 люда на кожному. Після того ішла артилерія — 6 гармат — а накінці як задна сторожа 10 їздців. Ця горстка репрезентувала одну бригаду. Мушу признати, що вони вмашерували в добрім порядку. Мабуть до цього порядку причинилася ця обставина, що большевики знали, що в селі є закватировані галицькі відділи і хотіли зробити на нас добре вражіння. Полевих кухонь чи якого трену при них не було ні сліду. Я був цікавий, що вони тепер зроблять і чим прохарчуються. Але ледво кіннота виїхала в село, я побачив, як вона творить групки по 4 їздці,

чвалує розгоном вулицею, кожна група заїздить на одно подвіря, їзді зсідають з коней, не питаючися заводять їх до стайні, беруть пашу і кидають коням під ноги. Їзді ішли потім до хати господаря, де діставали їсти. Те саме зробила і піхота. Кожний віз заїздив перед один дім, вояки входили до середини і діставали їсти. Лише артилерія заїхала головною вулицею у тісній похідній кольоні, гарматчики принесли для коней пашу, що другий гарматчик лишався при конях, а інші ішли до домів і казали дати собі їсти. За яку годину почув я свист команданта. На цей свист виходило з домів по двох вояків, реквірували в селі свіжі підводи, а старі відпускали назад.

Підчас цього попасу червоних мав я нагоду говорити з одним гарматчиком, що залишився при конях. Це був українець і я міг з ним зовсім добре порозумітися. Від нього я довідався, що це є бригада, що вони мають наказ іти на Григоріопіль і переслідувати білогвардейців та контрреволюціонерів.

За яку годину знову роздалися свистки, бригада зібралася і вирушила в тім самім порядку в напрямі Григоріополя. Коли, після двогодинного спочинку в Гліксталі, бригада опустила село, населення відітхнуло, причім впевняло, що тільки завдяки нашій присутності в селі не рабували ані не плондрували. Вони або соромилися нас або боялися. Звичайно при таких нагодах вони або рабували або плондрували село, тому що на кольоністів, які спершу пробували боронитися, вони мали зле око. Цим разом перемарш бригади скінчився на цім інтермеццо.

Пізніше бачив я ще два рази большевицькі відділи, цими разами богато слабші, які без задержування тільки переходили через Бергдорф. При цій нагоді стягнув якийсь большевик одній жінці шлюбно об-

ручку з пальця. Вона з плачем прийшла до мене на скаргу. Я негайно вислав за ними кількох кіннотчиків, які вишукали грабіжника і відібрали йому перстень та вернули жінці. Позатим большевики оминали район мого корпусу. Я не дозволив, щоби большевицькі відділи ставали на постій в тих місцевостях, де були розташовані мої війська. Одного разу хотів якийсь большевицький відділ переночувати у Нойдорфі, однак я настояв на тому, що він мусів забратися далше.

Після моєї невдалої проби втечі, з нагоди якої я затримався три дні у Гліксталі, вернувся я до Бергдорфу, не згадуючи нікому про мій невдалий замір. Там застав я вже нового, саме іменованого Начальною Командою шефа генерального штабу Корпусу от. ген. шт. Цімермана. В найближчих днях прийшли вже до нас комісари. Це були самі галичани, гідні і браві люди, які в дійсности не були ніякими комуністами. Назвища я нажаль призабув. Пригадую собі лиш одного, коли не мильося, був він комісаром 8. бригади і називався Кай. Та це була падлюка, яка всюди нюшкувала і робила доноси на старшин і стрільців. Він був найбільше зненавидженим чоловіком у бригаді і так дошкулив усім, що заплатив за це своїм життям, бо наші люди залишилися тим, чим були, добрими українцями, добрими патріотами, для яких комунізм був чужий. Хоч ми назверх стали червоні, вивісили на будинку, де була приміщена команда, червоний прапор, носили червоні відзнаки, одначе у нутрі були ми такі, як були до того часу. Стрільців бавило це — робити з себе большевиків, але коли ми їм казали, що відтепер мають називати нас „товаришами", то вони добродушно уважали, що не можуть своїм старшинам говорити „товаришу", бож преці ми „разом свиней не пасли" і далше титулували нас так, як передтим. Наш перехід до больше-

виків викликав особливе явище: стрільці ще більше привязалися до своїх старшин; це аж зворушувало, з якою вірністю і відданістю вони тепер до старшин відносилися. Мене самого вони берегли як ока в голові, щоби часом мені що не сталося. Мій чура, ця вірна душа, спав перед моїми дверима; перед моїм домом стояв день і ніч стійковий, що дбав про мою безпеку. Я міг спокійно спати, мої діти дбали про те, щоби батькові нічого не приключилося. І це була найвища нагорода, якої я міг дожити, коли я знав і бачив, як вони мною піклуються. Це й є найбільшою чеснотою цього добросердного народу, що він є вірний і привязаний, і це він найкраще доказав у тих тяжких часах.

Також і штаб Корпусу дістав комісара, від якого залежали бригадні комісари. Мій комісар — це був поважний галичанин патріот, який прекрасно зумів погодити комунізм з душею і психікою галицького стрільця. Нажаль він прийшов до нас уже з зародками страшної недуги — плямистого тифу і помер по кількох днях. Ми щиро за ним жалували. Його назвище я нажаль призабув.

Після цієї втрати корпусного комісара ми турбувалися, хто прийде на його місце. Незабаром прийшов як його наслідник професор Замора. Високоосвічена, ідейна людина, в першу чергу українець, щойно потім комуніст. Коли б комуністи були мали самих таких комісарів, їх влада була б побудована на граніті. Він зумів без насильства, без якихнебудь переслідувань чи шикан створити таке гармонійне співжиття і співпрацю, що вони ішли спокійно і без непорозумінь. Його виклади і промови ніколи не ображували ані не підбурювали, були пристосовані до галицької душі.

Він пильно дбав також про те, щоби авторитет „товариша команданта" ніколи не був понижений, і щоби дисципліна не була нарушена. Його спосіб пристосування большевизму до галицьких відносин був повний такту, був одинокий у своїм роді.

Нажаль ми не довго тішилися цим ідеальним станом. Ми дістали в особі „товариша пропагандиста" професора Чайківського, шкідника першої кляси. Він мав завдання, поробити з наших стрільців комуністів. Але стрільці висмівали його, робили йому різні псоти, а ми старшини зненавиділи його так, що навіть харчів йому у нашій менажі не давали. Мусів собі випрошувати свою їжу, де міг. Він теж був тим, що ввів у Корпус „партійних людей".

Міжтим прийшов від Начальної Команди наказ переорганізувати Червону Галицьку Армію. З корпусу створили бригаду. З другої, восьмої і одинацятої бригади сформували другий, восьмий і одинацятий полк, чотирнацятю бригаду розв'язали і розділили поміж згадані три полки. З цілої артилерії сформували один полк легкої і одну дивізію тяжкої артилерії. Кінноту доповнили до одного полку з 6 сотнями. Німецькі кольоністи мали знаменитий кінський матеріял, а що боялися, щоби їм большевики їх добрих коней не забрали, то заміняли їх за паршивих галицьких коней. В той спосіб прийшов мій кінний полк і артилерія до дуже доброго кінського матеріялу.

Особливу увагу і багато старань присвячено хорим. В кожній занятій нами місцевості уряджено і якнайкраще вивінувано шпиталь. До догляду над хорими зголосилося добровільно багато жінок з цивільного населення, які з великою посвятою заопікувалися хорими. Кольоністи доставили також даром у великих скількостях білля і постіль. Для хорих постачали що-

дня безплатно молоко. Для виздоровців улаштовано власні захисти з ліпшим прохарчуванням. Для паршивих коней уладжено ізольовані стайні, а пізніше віддавано їх на один хутір, щоби прийшли до сил.

В таких обставинах здоровний стан війська і кінського матеріялу почав дуже швидко підноситися. При кінці березня були знову майже всі здорові. Стан бригади був приблизно 3.500 людей.

В початках квітня прибув новоіменований командант Червоної Української Галицької Армії, товариш Порайко у супроводі Затонського і інших „товаришів" на перегляд бригади. Після побуту у Бергдорфі, де виголосили до стрільців кілька промов, відїхали вони пополудні до Нойдорфу. Звідти прийшла телеграфічна депеша, якою обсаджено нові командні становища. Мені відібрали дотеперішню команду, а замість мене призначили на команданта бригади сотника Станимира. От. Цімермана також усунули зі становища шефа генерального штабу, а на його місце призначили сотника Купчанка. Дотеперішніх командантів бригад іменували командантами полків. Інших особових змін не було.

Я і от. Цімерман дістали наказ зголоситися у збірній станиці в Балті, звідки мали ми відїхати потім до Києва до старшинського запасу.

Тому, що сотник Станимир перебував ще у Нойдорфі як виздоровець після тяжкого плямистого тифу, просив мене бригадний комісар Замора вести дальше команду бригади. За кілька днів прибув Станимир, перебрав від мене команду, а я зголосився хорим. Я жив у Бергдорфі як приватний чоловік, харчувався у старшинській харчівні, але нічим не журився. В той час жив я дуже близько з тамошнім євангелицьким пастором. Це була високоосвічена, прочитана людина, мав

дуже гарну бібліотеку, і я часто переводив час, граючи з ним у шахи. Одного гарного дня — це було десь в половині квітня — запитав він мене підчас гри в шахи, чи я не хотів би бачитися і говорити з одним цікавим для мене і знайомим мені паном. Коли я заявив свою охоту, він повів мене в сусідню кімнату і я на своє велике счудування побачив там перед собою генерала барона Штакельберга. Ми привиталися дуже сердечно, він оповідав мені багато і був тої думки, що в цілім нещасті завинив ген. Бредов, який грубо переступив свої уповажнення. Він просив мене уможливити йому дістатися до Одеси, а звідти він постарается дістатися до своєї батьківщини (він був естонцем). Я казав виставити йому документ на чуже назвище як ветеринареві, що має їхати до Одеси по ліки, побажав йому щастя на дорогу і ніколи вже його не побачив. Чи заїхав він щасливо до своєї батьківщини?

За цей час роздумував я, як би мені найліпше утекти. Бо утікати рішив я за всяку ціну. Мене відірвали від мого війська і переді мною стояло невідоме майбутнє. Комісар Замора впевняв мене всетаки, що я не маю чого боятися большевиків, навпаки вони цінять мене дуже високо, казав він, і я повинен з повним довірям поїхати до Києва, бо там хочять довірити мені команду 12. большевицької армії. Наприкінці запитав він мене, що мені бракує, бо в Києві приготівлять мені місце у шпиталі; незадовго приїде окремих потяг, який завезе мене туди.

Ця вістка приспішила мою втечу. Я ніяк не міг погодитися з думкою, що я маю бути правдивим большевиком, це було проти моїх принципіальних поглядів. Їх ідеологія була мені до найвищої міри несимпатична, а тим більше їх терористичні засоби, при помочі яких вони старалися в жорстокий і бестіяльський спо-

сіб здійснювати свої ідеали. Ціла їх влада спиралася на терорі і полягала у головній мірі на немилосерднім винищуванні інтелігенції. Владу захопив найнижчий пролетаріят, а його провідниками були авантюристи, що їх переворот викинув з багна на поверхню. Я не був у силі зійти між цю голоту. У мій плян втечі втаємничив я Станимира, Ревюка, Купчанка і тодішнього бригадного інтенданта Хробака, які під кожним оглядом були мені помічні, за що я їм дуже вдячний. Зокрема інтендант Хробак засобив мене серед тих тяжких обставин у гроші, які тоді курсували, а саме передав мені зі сльозами в очах 3.000 романівських рублів і 20 штук золота та побажав мені у моїм намірі якнайбільше щастя.

Рівночасно зі мною рішили втікати також от. Цімерман, пор. Городинський, Левицький і хор. Бехер. Хор. Бехера і Городинського вислали ми вже два дні наперед до Тирасполя, щоби приготували там наш перехід через Дністер на румунський бік. Щоби наша втеча не впала нікому в око, перевели ми неділю у пастора. Цієї цвітної неділі, тиждень перед Великоднем, коло 10 год. вечором сіли ми на віз, поїхали до Кассель, змінили там коней і віз, прибули в понеділок до світа до Тирасполя і цілий той день перевели в укритті на приготованих для нас квартирах. Ми зробили цієї ночі понад 80 кілометрів. Це було можливе лише тому, що в Кассель чекали вже на нас свіжі коні і ми потребували лише пересісти з воза на віз.

Моїй втечі сприяло також те, що в суботу прийшов саме наказ, щоби я невідклично .на другий день виїхав до Києва, бо того дня буде чекати на мене на станції Затише окремий потяг. Отже моя неприявність у Бергдорфі не повинна була нікому бути дивна.

Але наш перевіз через Дністер не мав відбутися так

гладко, як це ми собі уявляли. Хор. Бехер умовився, що ми мали стрінутися в понеділок в 10 год. вечором в означенім місці, яких 2 км. на схід від Тирасполя над берегом Дністра, де мав на нас чекати човен і заплачений перевізник. В 7 год. по полудні приходить нагло до мене хор. Бехер і голосить, що заплачений чоловік не може нас перевезти, бо большевицька надбережна сторожа сконфіскувала йому човен. Рівночасно Бехер пропонує перевозитися через Дністер аж завтра, бо він мусить вишукати нового перевізника. З цим я не погодився, був дуже лютий і вислав його негайно шукати за новим перевізником. За яких дві години Бехер вернувся з вісткою, що знайшов пачкаря, який перевезе нас ще сьогодні в 11. год. в ночі.

В 10 год. в ночі вирушили ми, поділені на дві групи. Ми мусіли перейти майже через ціле місто, на щастя не зачіпив нас ніодин вартовий, хоч ми їх кількох стрінули, а по 10. год. в ночі не вільно було ходити по місті. Потім передерлися ми через якісь городи над Дністер, і вже здовж Дністра пішли на умовлене місце. Це місце було значне тим, що при лівім березі лежали на дні і стреміли з води три розбиті румунами пароплави. В нутрі одного з цих пароплавів загніздилися пачкарі і так зручно скрили там свої човни, що викрити їх було неможливо. Коли ми вже всі там зібралися, пачкарі перевезли нас у двох партіях на другий бік.

Дністер у цьому місці досить вузький, рвучкий і дуже глибокий. Береги тут дуже стрімкі, високі на 3—4 метри і м'які. На румунськім березі патрулювала у приблизно одногодинних відступах часу румунська гранична сторожа. Ці граничні стежі стріляли час до часу на пострах і в той спосіб можна було докладно знати, де вони знаходяться. Думаю, що ця гранична сторожа була у порозумінні з пачкарями, бо наш пере-

візник знав докладно, коли стежа буде переходити попри місце нашого перевозу. За перевіз заплатили ми 15.000 рублів у гривнях.

Опинившись на другім березі, зайшли ми в корчі, а потім у ліс, засвітили свічку, зорієнтувалися при допомозі карти і бусолі, де лежить найближча місцевість і пішли в тім напрямку. Незабаром наткнулися ми на кабель полевого телефону і пішли здовж нього в надії, що він заведе нас до якоїсь румунської команди. Врешті, зачиало вже дніти, як ми дійшли до перших хат села, викликали якогось цивільного мешканця, і спитали, де є найближча румунська команда. Він показав нам на місцевий монастир. Ми пішли дальше. Подорозі стрінув нас якийсь румунський вояк, що йшов з двома жінками. Побачивши нас, він дуже перестрашився і запитав нас по румунськи, що ми за одні і куди йдемо. Ми сказали, що ми англійські старшини і йдемо до команданта. Він запитав нас про наші папери, ми помацалися по кишенях і він тим задоволівся, сказав „айда" і пішов собі з жінками дальше.

Сірив вже ранок, як ми прийшли під монастир. Монахи саме виходили з церкви зі свого раннього Богослуження. Ми спитали в них про команду і вони спрямували нас до недалекого будинку. Ми пішли туди і нагло знайшлися якби в середині якоїсь артилерійської касарні. Все спочивало ще у глибокім сні. Не видно було ніяких стійок ні ніякого іншого живого сотворіння. Стайні, в яких стояли артилерійські коні, були без варт. Ми бачили вкопані гармати, спрямовані на Дністер. Такого недбалства я ще ніколи не бачив; кількома ручними гранатами можна було заскочити і розгромити цілу залогу. І це була найближча станиця до большевицької границі.

Після деяких пошукувань і розпитувань знайшли ми

врешті мешкання команданта граничної сторожі поручника т. зв. гранічерів. Збуджений нами зі сну, він одягнувся, завів нас до своєї канцелярії і списав з нами протокол. Пополудні відслано нас, під ескортою, підводою, яку ми мусіли самі заплатити, до команди дивізії до Бендер. В Бендерах примістили нас в добрім і чистім готелі у 2 кімнатах. На другий день знову списали з нами протокол. Румуни впевняли нас, що ми не є ані арештантами, ані полоненими, що мусимо тільки відсидіти тут контумацію. Але всетаки заборонили нам порозуміватися з цивільним населенням і не вільно нам було писати листів. До міста також не вільно нам було виходити, могли ми тільки проходжуватися по городі, що прилягав до нашого готелю. Поставили також коло нас варту, але вона більше була для нашої обслуги як для сторожі.

От. Цімерман і я просили дозволу на переїзд через Румунію, щоби дістатися до Відня і це нам навіть обіцяли. Час від часу відвідував нас один поручник зі стаційної команди і ми ургували в нього пріспішення нашого прохання. Але минав тиждень за тижнем, а ми все ще сиділи на місці. На наше нещастя починали нам виходити гроші, бо ми мусіли самі платити собі помешкання і харчі. Коли ми повідомили поручника, що не маємо вже грошей, почали ми діставати їжу з румунської старшинської харчівні, їжа була добра, але я не звик був до румунської кухні. Щоденне меню складалося з борщу, баранячого або козячого мяса в різних видах і цибулі так в полудне як і ввечір. По якімсь часі я так захорував на пронос, що це вже граничило з дезинтерією. Заопікувавсь мною тамошній гарнізоновий лікар, дуже милий і бравий чоловік і я при його помочі поволі прийшов знову до себе.

Населення Бендер не знало, що ми за одні. Одні

мали нас за москалів, другі за поляків, ще інші за большевиків. Одначе більшість уважала нас за українську місію. Навіть приходили до нас різні українці і ставили нам багато питань, на які ми, розуміється, не відповідали, бо ми були переконані, що це все були румунські конфіденти.

Одного дня побачили ми якогось французького підстаршину, закликали його до себе і спитали, чи він належить до французької місії. Він потвердив це і сказав нам, що шефом французької місії є поручник Клез, який перебуває у Кишеневі. Ми попросили його, щоби післав до нас поручника і справді на другий день пор. Клез прийшов до нас. Він говорив дуже добре по німецьки і ми оповіли йому про наші наміри та попросили інтервенювати у румунів, щоби дозволили нам на переїзд через їх край. Він обіцяв нам допомогти, і рівночасно просив нас поінформувати його про відносини серед большевиків, про наші відносини до них і взагалі про Українську Галицьку Армію. Я казав от. Цімерманові написати про це все докладний звіт і дав його пор. Клезові. Я мав намір поінформувати через те французів і взагалі заграницю, що галичани не є ніякими большевиками і що вони лише з konieczности перейшли були до большевиків, та що при першій нагоді залишать знову їх ряди. Я думав, що поможу цим українській справі.

В Бендерах бачив я також перший набір рекрутів з Бесарабії. Цей набір перемінився у правдиве народне свято. Попереднього вечора ходили по вулицях міста військові музики з лямпіонами. В сам той день відбулася велика військова парада, впала мені особливо в око велика кількість артилерії усіх калібрів. Пополудні уладжено на вигоні народній фестин з національними танками. У цім фестині взяв також участь

румунський генерал, що приїхав з Кишенева. Вечором відбувся перемарш рекрутів з міста на стацію, при чому населення обкидало їх квітами.

Після нашого більше як шістьтижневого побуту в Бендерах повідомили нас одного дня, щоби ми готовилися до відїзду. В товаристві старшини і чотирьох вояків ми відїхали залізницею до Кишенева. В Кишеневі на стації дістав згаданий старшина замкнений наказ і прочитавши його повідомив нас, що нас коло Могилева Подільського відставлять на українську територію. Замість, так як ми сподівалися, дістатися до Відня, ми в половині травня знайшлися знову на українській землі.

В часі мого побуту в Бендерах склалися деякі важні події. Головний Отаман Петлюра злучився з поляками для боротьби з большевиками. Третій кінний полк моєї бригади, що стояв у Кассель, зробив під проводом свого команданта от. Шепаровича зараз після моєї втечі до Румунії протибольшевицький переворот і перебився до повстанців та решток Дієвої Армії, що стояла під командою ген. Павленка в околицях Уманя. Третя бригада не прилучилася тоді до перевороту, бо він заскочив її неприготовану. Вона відложила переворот до пригіднішої хвилини, яка скоро наспіла. Описувати докладно перебігу перевороту не буду, бо це не входить у рямці моїх споминів; я не брав у ньому участі. Переворот zorganizував молодий командант 2-ої бригади сот. Головінський. Хочу тут тільки коротко зазначити, що протибольшевицький переворот Української Галицької Армії не вийшов з волі якоїсь одиниці, це був голос цілої Армії, яка бачила, що большевики розвалюють її національні ідеали. Метою цього перевороту, що його переведено в часі від 23—27

квітня 1920. року, було нагло завернути і промостити собі дорогу до ген. Павленка, який командував в околицях Уманя повстанцями і рештками Дієвої Армії, щоби разом з ним партизанкою вести дальше визвольну боротьбу. Цей план вийшов з ідейних спонук і мав також ідейну ціль, ціль, до якої Українська Галицька Армія змагала з безприкладною завзятістю від початку до самого кінця. Цей переворот коштував У. Г. А. життя. Поляки її роззброїли і післали до табору інтернованих у Тухолі.

Українська Галицька Армія закінчила на тім своє існування.

Румуни привезли нас до Атак напроти Могилева Подільського. Я довідався, що в Могилеві є й українська і польська команда. Тому я попросив румунського команданта, щоби передав нас не польській, а українській команді, а також, щоби, як це можливе, перебрав нас якийсь український старшина вже в Атаках і перевіз до Могилева. Наше прохання виконали; нас переняв український старшина і перевіз човном через Дністер до Могилева. В Могилеві були вже для нас приготовані мешкання. На другий день відвідав я українського команданта полк. Удовиченка. Він прийняв мене дуже приязно і поінформував мене про долю У. Г. А., а саме, що її роззброїли та інтернували і що вона вже не існує. Він сказав мені, що всетаки багато старшин і стрільців утікло від поляків, що вони збираються в Могилеві і прилучаться до Армії У. Н. Р. Рівночасно він зазначив, що галицькі старшини не будуть могли зайняти вищих становищ. Він познайомив мене також з загальною ситуацією і сказав, що підуть тепер на Одесу, а коли дійдуть до німецьких колоній, змобілізують німецьких кольтоністів і передадуть мені

команду над ними. На мій запит, чи я тут у Могилеві особисто безпечний також від поляків, запевнив він мене, що як довго він є тут командантом, гарантує мені безпеку моєї особи.

В Могилеві прожив я кілька днів, ніде не показуючись, а коли я довідався, що кіннота от. Шепаровича, що зросла тепер до бригади, знаходиться в Ямполі, порішив я податися туди, тому що я чувся певнішим серед своїх людей. От. Шепарович вислав по мене підводу і я та от. Цімерман поїхали до Буші, де стояв обоз кінної бригади от. Шепаровича. Пор. Левицький поїхав до Винниці, пор. Городинський дістав місце старшини ген. штабу в одній бригаді Армії У. Н. Р., а хор. Бехер, вступив до кінноти Шепаровича.

В Буші перебув я аж до відступу польської армії зпід Києва. Я мешкав у тамошнього пароха. Це була старша людина, високо освічена, читана, давніше учитель семінарії в Камянці Подільській. Парохія в Буші була для нього свого роду емеритурою. Він був вдоволений, що я у нього заквастирювався, бо мав змогу порозмовляти зі мною і з українським священиком о. Збудовським, що також замешкав у нього. Він був вдоволений, як сам казав, що по дуже довгім часі знову має духову поживу, бо в Буші не мав ніякого товариства.

Ми вели в парохіяльнім домі власну кухню. Окрім о. Збудовського, от. Цімермана і мене харчувався у нас сот. Сосенко. Ми діставали від кінної бригади всі споживчі артикули, а родичка пароха, яка вела йому господарство — він був удовець — варила нам. Парох і вона були нашими гостями. Парох був великий русофіл, старорежімець, зрештою не дивниця, бо старі люди не можуть так легко погодитися і житися з новою дійсністю. Але з роду був українцем і бажав укра-

їнцям всього доброго. Зате про большевиків не мав доброго слова і хоч вони за першого свого побуту тут залишили його в спокою і нічого йому не зробили, ненавидів їх. В селі зазнавав він великої пошани, що при тодішніх обставинах значило дуже багато. Був теж для своєї парохії дуже добрим пастирем, політикою займався дуже мало або таки нічого і віддавався лише своїм церковним обов'язкам та функціям.

Щодо самого села, то була це велика і простора місцевість, через яку перепливали річка Мурава. Церква стояла на горбі, що стрімко спадав до річки. Приходство і дзвінниця стояли також на горбі, але трохи оподалік церкви. Дзвінниця була дуже цікава, мала це бути колишня турецька башта. Перед Бушею підноситься лагідними склонами гора, яка також має назву татарської гори.

В Буші провів я дуже гарний час, ходив з о. Збудовським на проходи і часто купався з ним у Мураві. Наше безжурне життя перервала одного дня вістка, що поляки відступають спішно зпід Києва на Винницю і Жмеринку. Це мене незвичайно заскочило і здивувало, тимбільше, що перед кількома днями сказав мені полк. Долуд, командант Херсонської Дивізії, яка складалася у більшій частині з галичан, що дивізія найдальше до 10 днів вмашерує до Одеси. Тепер находилося все в повнім відступі. Заняття Києва вдалося тоді полякам тому так легко, що У. Г. А., покинувши большевиків, отворила їм большевицький фронт. Тепер Будионний, очайдушний большевицький командант кінноти, прорвав польський фронт і ціла польська армія відступала. Херсонська Дивізія, яка воювала разом з поляками, творила полудневе крило Дієвої Армії. Все відступало відповідно до того, як большевики натискали і одного гарного дня ми знай-

шлися в Галичині. Поляки кинули всі війська і резерви, що їх мали ще до розпорядження, на північ під Варшаву, бо кіннота Будьонного гарцювала вже перед їх столицею, і залишили оборону Галичини військам У. Н. Р. Так відступала поволі Херсонська Дивізія аж до Торського. Тут вдалося мені переконати полк. Долуда, щоби перевів дивізію на полудневий беріг Дністра. Війська Херсонської Дивізії боронили Дністра, а команда розташувалася в Городенці. Я задержався в Поточиськах і замешкав у тамошнього пароха. В цім гостиннім домі перебув я майже два тижні. Большевики находилися в zenіті своїх побід, як нагло скоїлося „чудо над Вислою". Поляки взяли большевиків з боку і почалася могутня протиофензива, яка швидко посувалася вперед. Галичани станули перед питанням, що тепер робити. Я переселився з Поточиськ до Ясенева Долішнього, звідки я розпочав акцію, що завела нас на територію Чехословаччини.

Українська Галицька Армія вже не існує. Її життя було коротке але славне. Вона залишила після себе традицію і виховала нове покоління. Зерно, що його вона посіяла на українській землі, зійшло і дало тисячократне жниво ген по чорній українській землі.

СПРАВЛЕННЯ ПОХИБОК

На ст.:	рядок:	замість:	має бути:
9	13 згори	Овруча	Смотрича
35	11 „	ранку	вечора
48	3 „	револьвер	багнет
48	3 з низу	після	підчас